

Әлиса Ничат

Үзе јиле ламбајлосу
беш јиле өлдүрдү

Низамийин күнаһы

Норимановин гәтәи Јәтәсијәји
на јиле баша кәлди?

100 бөјүк

Сталин пәшкәвәријә
на Јәсәдә?

Арабадан
душан гур

Әлија Бүгүядов
на јиле дүз һесабамады?

азәрбајҗанлы

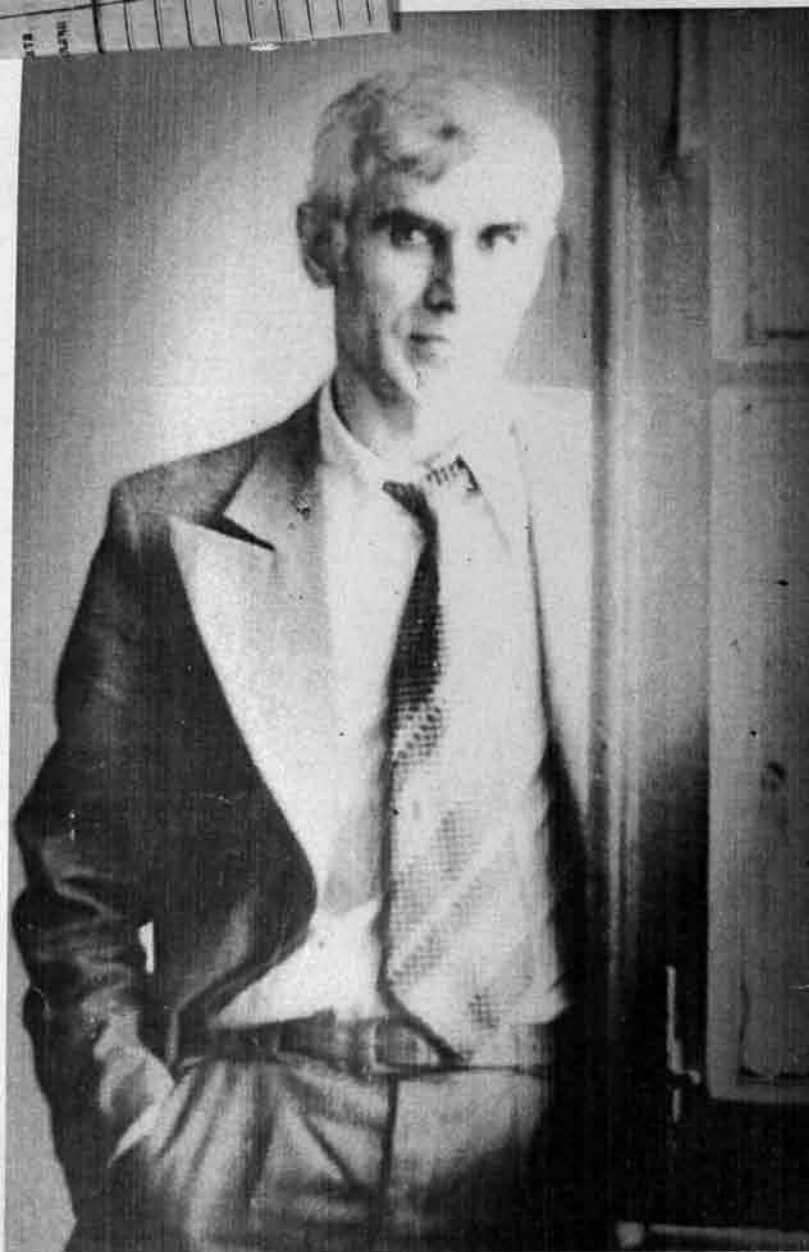
Надир шаһ неча
гәтәлә јетиринди?

Казым бәј
нијә кристиан олды?

Гара Гарајевин
кечикмиш етирафы

Әлиса Жигайт

ТЗ/2
Н 72

100 бөјүк

азәрбајчанлы

Д. Ю. Сулейманов адына
Азербайжан Республикасы
К. В. Сулейманов адына

"ГАНУН" нәшријаты
Бақы - 1999

Тәсадуфән "Ганун" журналында Шапиронун 100 көркәмли һәудинин сийаһысы ила таныш оландан сонра мәнда дә бизим көркәмли шәхсийәтләримизин бела бир сийаһысыны тәртиб етмәк һавасы жаранды. Түркияда бу чур китаб нашр олунуб. Лакин түркләрин сийаһысында шәхсийәтләр әлифба сырасы илә дүзүлүб вә онларын јалпыз гыса биографиялары дарч олунуб. Мән бу үсулла дејил, һәудиләр кими шәхсийәтләри дәрәләрина, шәһрәтләрина, халгын тарихинда ојнадыглары рола көрә сыраладым. Ән әсасы исе бу бөјүк шәхсийәтләрин биографияларыны дејил, характерләрини гәләмә алдым.

Мәлумдур ки, дүня тарихинда әјрә-әјрә фәрдләрин вә шәхсийәтләрин ролу һәддәсиз дәрәчәдә бөјүкдур. Әспиндә тарих, мәдәнијәт, сивилизасија јалпыз әјрә-әјрә һәһәк шәхсийәтләрин фәалијәт вә јарадычылығынын мәһсулудур. Јарадычы шәхсийәт јохса, мәдәнијәт дә, милләт дә јохдур. Сосиализмдә шәхсийәтләри икинчи дәрәләи јер верилрди. Халг тарихин әсас апарычы амили кими характеризә олунурду. Әспиндә исе әксинадир, шәхсийәтләр халгын ардынча дејил, халг шәхсийәтләрин әрхәсинча кедир. Пәссионар фәрдләри олмајан халг әзад вә мүстәгил ола билмәз. Әзад вә мүстәгил олмајан халг да кеч-тез ассимилијасијаја мәһкүмдур. Чәнубдаки Азәрбајчан халгды 70 иллик әмансыз милли әсарәтә бахмајараг, һәјин һесабына һәлә дә мөвчуддур? 30 миллионлуг чәнуб гардашларымызын јарысы дилини унутса да, јарысы һәлә доғма дилиндә данышыр. Бу, мәһз Сәттарханын, Хијабанинин, Пишавәринин әзадыг вә мүстәгиллик уғрунда мүбаризәси, һәмин мүстәгиллијин хатирәләри гыса мүддәтә олса да, гурдуглары Азәрбајчан республикасынын варлығы сәјсәсиндә мүмкүн олмушдур. Еләчә дә, чәнублу гардашларымызын евләриндаки "Корғолу" вә "Ғачаг Нәби" дастанлары, Сабир "Һоппонамәси" ана дилини фәрсләшмадан горујур.

Бу китабын тәртибиндә гејд етдјимиз кими, илк нөвбәдә мәһз Азәрбајчанын әзадыгы вә мүстәгиллијин уғрунда мүбаризләр, халгымызын адына шәһрәт кәтирән бөјүк сәнәт әсарләринин јарадычылары, көркәмли елм вә иңчәсәнәт әдаманлары нәзәрә алынмышдыр. Ејни заманда, һәттә халгын тәлејиндә мәнфи рол ојнајан шәһрәтләи сийәсәтчиләр дә китаба дахил едилмишдир. Чүнки онлар халга, олкаја үзүн илләр рәһбәрлик етмиш, онун тәлејиндә мүһүм рол ојнамышлар.

Дәһиләр, һәһрәманлар, мүдрикләр өлүб Фәхри Хијабанларда, Пантеонларда дәфи олунур. Лакин онлары јашадан һәмин мүгәддәс мәзарлыглар дејил, этносун јаддәшыдыр. Әкәр мејданларда учалдылан тунч вә гранит шәхсийәтләр халгын гәл-биндә вә јаддәшында јашамырса, онда онлар фәјдәсыз даш вә ја метал ығынағындан башга һеч нә дејилләр.

Вәтәнсиз јашасалар да, мин илләр әрзиндә һәудиләри јашадан, бир милләт кими сахлајан, онларын һәр әиләдә, һәр евдә горујуб сахладыглары, әзбәр билдикләри тарихи кечмишләри, бу кечмиши тәччәсим етдирән пејгәнбәрләр, "Талмуд", "Төврат" башга дини, тарихи сәлнама вә милли вәсийәтнамәләрдир.

Она көрә Чәнубда јашајан һәр Азәрбајчан түрк әиләси "Дәдә Корғуд", "Корғолу" вә "Ғачаг Нәби" епослары, јахуд Мирзә Фәтәли, Сабир, Чәфар Чаббарлы күллијәтләри, "Гыпынч вә Гәләм" вә "Әли вә Нино" романлары илә јашамалы, нәфәс алмалыдырлар.

Үмид едирик ки, бүтөв Азәрбајчанын 2000 илдан бәри бүтүн бөјүк шәхсийәт вә гүдрәтли әдамләрны өзүндә әкс етдирән бу китаб олкамызин һәм Шимал, һәм дә Чәнуб һиссәләриндә јашајан һәр евин әзиз сакини олачагдыр.

Биз јүз бөјүк шәхсийәтимизин гыса биографиясыны јазмадыг. Буну аз вә чох дәрәчәдә һәмә билир. Биз онларын кимлијини, нејләдикләрини, әмәлларинин нәдән ибарәт олдугларыны вә нә дәрәчәдә фәјдалини олдуғуну, ән әсасы исе өзларинин нечә махлуг олдугларыны әкс етдирмәја чалышдыг. Биз онларын сәрт-әмансыз, һәгиги характеристкаларыны јаратдыг. Азәрбајчанда илк дәфәдир ки, истәр кечмишин, истәр-сә дә бу күнүн һәһрәманларынын, шаир, әдиб, бәстәкар, мүғәнни, рәссам, тарихчи, философ, мемуар, һејкәлтәрәш вә һәһәјәт сийәси хәдимләринин шәхсийәтинин һәһијәтини ачыгладыг. Ола билсин ки, бу чохларынын хошуна кәлмәјәчәк. Амма инанын ки, мүәллиф һәмәја ејни кәзлә бахмыш, һеч биринә симпатија вә антипатијасы јохдур. Јалпыз вә јалпыз билдикләрини, көрүб-ешитдикләрини гәләмә алмышдыр.

Бөјүк шәхсийәтләримизә дүнјанын бүтүн өлкәләриндә олдуғу кими, јерличипик, тајфачылыг вә дар етник нәзәрләрдән узаг олан, тамәмила объектив бахмаг вә гиймәт вермәк вахты чатмышдыр.

Китабын јәгин ки, алавләрә, корректив вә дүзәлишләрә еһтијачы вардыр. Биз онлары кәләчәкдә нәзәрә алмаға һазырыг.

Корректору вә редактору:
ҮЗЕЈИР

Әлиса Ничат.

100 бөјүк азәрбајчанлы, Бақы. "Ганун", 1999, 108 сәһ.

Көркәмли јазычы, тарихчи вә философ Әлиса Ничатын ејни китабы ејни мәзәмунлу ЈУНЕСКО сийаһысындан, һәудиди вә түрк китабларындан сонра күман ки, дүняда дөрдүнчүдур. Мүәллиф Азәрбајчанын бүтүн дөвләрдә јашамыш ән бөјүк вә дәрәли шәхсийәтләрини - халгымызын 1000 иллик тарихини дәмәк олар ки, гәјмағыны сечиб сыраламышдыр. Бу классификасија вә дүзүм нә дәрәчәдә субъектив олса да, бир о гәдәр объективдир. Охучулар чохлу крестоматик шәхсийәтләримиз һаггында көзләнилмәз вә сәрт гиймәтдән тәччүбләнә биләрләр. Лакин јазычы тамәмила битәрәф һәким - Фемидә кими һәркәт едиб һеч бир шәхсийәтин нә хидмәтләрини әзалтмаға, нә дә шиширтмәја чалышмышдыр.

Бизчә, бу китаб шималлы, чәнублу һәр бир азәрбајчанлы евинин вә әиләсинин сәрвәти олмалыдыр.

ДЭЈЭРЛИ КИТАБ

Әлиса Ничатын имзасы чағдаш охучуја јахшы танышдыр. Кениш аудиторија ону шаир вә насир кими дэјэрләндирир. "Дар ихтисас" саһасини адамлары исә Әлисаны һәмчинин тарихи, фәлсәфи фикир тәдигатчысы, публисист вә тәрчүмәчи кими таныјырлар. Индијачән нәшр едилмиш роман, повест, поэма, шер, һекаја вә притчалар оржинал јазы үслубундан, тақрарсыз дәсти-хәттән хәбәр веририр.

Әлиса Ничатын "100 бөјүк азербайчанлы" әдлы јени китабы да јагин ки, охучуларын бөјүк марағына сабәб олачағ. Тәдигатчы Азербайчан тарихинин 100 бөјүк шәхсијјәти, танынмыш ичтимаи-сијаси хадими, елм, сәнәт, инчәсәнәт нүмајәндәси һағғында лаконик шәкилдә, јығчам формада мәлумат вериб, јери кәлдикчә тәғдим етдији тарихи "образ"ә мүнәсибәтини билдирир.

Мән Әлиса Ничатын јени китабыны бүтөвлүкдә јүксәк гижәтләндирир, кәләчәкдә тәдигатын радиусуну даһа да кенишләндирмәји арзу едирәм. Лакин бу гижәтли топлуда мәни бир олхучу кими гаһе етмәјән чаһәтләр да јох дејилдир. Доғрудур, китабын сәрләвһәсинә чыхарылан мәһдуд рәғәм (100) дејәчәјим мұлаһизәларин тақзиби үчүн мұәллифә һағ газандыра биләр, лакин бу бир сыра нүанслары диггәтлә нәзәрдән кечирмәк истајимин үстүндән кечә билмәз. Биз китабда тәғдим едилән шәхсијјәтләрдән һеч биринин хидмәтини дана билмәрик. Лакин бунунла белә, мизан тәрәзини кәзләмәклә, бир чох көркәмли елм вә сијасәт хәдимләринин әдларыны "100"-лүкдә көрмәк истардик. Мәсәлән, бөјүк ханәндә Хан Шушинскинин, кенераллардан "топ Аллаһы" Шыхлински вә Һәзи Асламов, космос тәдигатчысы К.Кәримов вә Т.Исмајылов, сијаси хәдим Фәтәлихан Губалы вә Ә.Елчибәј, горхмәз гәһрәман Шадлински вә Султан бәј, јазычы-сијасәтчи М.Ибраһимов (һәрчәнд ки, "Әли Кәрим" очеркиндә она бирмәналы гижәт верилир), һабелә М.Мағмајев (нәвә), јазычылардан И.Шыхлы, Р.Рза, Ј.Чәмәнзәминли, бәстәкар А.Мәликов, көркәмли елм адамлары - ЕА-нын илк президенти М.Ә.Мирғасымов, дүңја шөһрәтли ријазиијатчылар А.Бабајев, Г.Әһмадди, Ә.Нүсәјнов беләләридәндир.

Әлбәтте, китабда мұәллифлә полемикаја кетмәк үчүн хејли нәс-нәләр вар. Лакин һәр бир китаб һәм да һәр бир јазарын өз субъектив аламини ин'икасыдыр. Әлиса Ничат јагин ки, кәләчәкдә икинчи "100"-лүк үчүн да материал топлајачағ.

Биз она уғурлар диләјирик.

Фируз Мустафа,
фәлсәфә елмләри доктору

ҮЗЕЈИР БӘЈ ҺАЧЫБӘЈОВ

(1885-1948)

Азербайчан халғынын бир нәмрәли оғлу һеч шүбһәсиз ки, Үзејир бәј Һачыбәјовдур. Јадындадыр, онун һағғында јаздығым һекајәләр силсиләсинә вахтилә "Халғындан бөјүк" адыны вермишдим. Анчағ јарымчығлар әсәрин бу әдла чап олунмасына имкан вермәдиләр. Мән нијә бир шәхсә өз дәјәрларина, ләјағәтина, вәзинә, гүдрәтинә вә хилгәтинә көрә мән-суб олдуғу халғдан артыг гижәт верирдим. Чүнки инсан исплин кенетик дәјәрләринин мәчмуусудур. Биолоғлар исә сүбут етмишдир ки, кенләрдә тәкәмүл, тәрәгги олмур. Әксинә, дағынты, энтропија кедир. Буна әсәсләнбә мән гәти сурәтдә әминәм ки, Азербайчан торпағларында азербайчанлы анасы бир даһа Үзејир бәј гүдрәтиндә бир шәхсијјәт доға билмәз. Буна әмин олмағ үчүн букүнкү шәхсијјәтләримизә, онларын мәнәви дүңјасына вә давранышына, истетдадларынын өлчүсүнә нәзәрә салмағ кифәјәтдир.

Үзејир Һачыбәјов даһиләр даһис иди. Онун 7 операсы, 3 опереттасы, 3 кантатасы, 2 оркестр фантазијасы, 2 романы, 20-јә гәдәр маһнысы вә бир о гәдәр ишләмәләри вә бағша бир чох оркестр әсәрләринин һәр эпизоду, һәр мелодијасы, һәр ноту даһилик нишанәсидир. Үзејир бәјин кезәл, бәнзәрсиз олмајан мелодијасы јохдур.

Һәлә гәдимләрдән халғ, күтлә һәр һансы бир адама илк нөвбәдә онун күчүнә, гүдрәтинә көрә һөрмәт едир, ону сајыр, һағғында сөз дејәркән гижәтини верирләр. Әсарәтдә олан горхағ, күчсүз, ачиз халғ һансы мәнәви гүдрәтә саһиб олурса-олсун, нечә бөјүк дүһалар јетирирсә јетирсин, фәјдасы аз олачағ. Нә онун өзүнү сајачағлар, нә да даһи өвләдларыны. Ва һәмин даһиләр адсыз-сансыз јашајыб беләчә бөјүк халғларын дәјәри јүз дөфә аз олан өвләдларынын атларынын ајағы алтында га-лыб тарихин тозунда итиб-батачағлар. Буна истәнилән гәдәр

мисаллар чакмак олар. Неч ким Пушкинин истедадыны да-на билмэз. Амма аз адам билир ки, ата тэрэфдэн алман, ана тэрэфдэн һабаш олан бу шәхсин бүтүн јаздыгылары даһи Байронун әсәрләрина бәнзәтмә вә нәзиради. Амма Пушкинла мүгајисәдә поезијада тамамилә јени бир һадисә олан Низами, Фүзули, Нәсимини кимдир таныјан?

Даһи дүнјаја кәләндә өзүлә парлаг пейләр кәтирир. Үзејир бәј кәклариндән Зүлфүгар һачыбәјов, Мүслүм Мағомәјев, Асәф Зејналлы, Сәид Рүстәмов, Чаһанкир Чаһанкиров, Сүлејман Әләскәров кими парлаг истедадлар пәһрәләнди. Үзејир һачыбәјовун "Аршын мал алан"ы өз-өзүнә мүәллифин һәлә сағлығында 50-ја гәдәр дилә тәрчүмә олунуб, дүнјанын бүтүн бәјүк сәһнәлариндә тамашаја гојулду. Демәк олар ки, бу 50 халгын 40-а гәдәри мәнз "Аршын мал алан" сәјәсиндә Азәрбәјҗан халгынн адыны ешидиб, мөвчудлуғундан хәбәрдар олдулар. Өзбәкистанда Үзејир бәјә "аға" дејә мүрачиәт едирдилар. Тәчикстан вә бир сыра араб өлкәларинин театр сәһнәси "Аршын мал алан"ла ачылды. Бүтүн бунларла бәрәбәр Үзејир һачыбәјову дүнјада ән кичик рус, франсыз, алман, италјан бәстәкарларындан гат-гат аз таныјырлар. Чүнки халгынн күндәлик дүшүнчәләриндә мәнәви дәјәрләрә демәк олар ки, вахт ајрылмыр.

Үзејир бәјин јаратдыгылариндән 60-90 ил кечсә дә бир мелодијасы да, бир ноту да көһнәлмәјиб, бир сөзү дә адиләшмәјиб. Биз бу нәһәнкликдә даһимизин дә тәлејини ермәнија тапшырыб, нечә дәјәрләр, Әзрәјылә тәһвил вердик. Үзејир бәји ермәни һәкими Осипјан өлдүрдү. Бу чинајәтә көрә о дөврүн дөвләт башчылары, илк нөвбәдә М.Ч.Бағыров бир даһа мүһәкимә олунуб өлүмә мәнкум едилмәлидир.

Мән бир дә даим она тәәссүф едирәм ки, јачанса Јер күрәси, Күнәш системи мәнв оландә Үзејир бәјин јаратдыгылары да мәнв олачар.

ШАҺ ИСМАЈЫЛ ХӘТАИ

(1487-1524)

Шәргин бир чох һөкмдарлары һәм дә сәнәткар, ән чох исә шаир олублар. Лакин һеч бири әдәбијат классики олмағ сәвијәсинә јүксәлә билмәјиб. Она көрә дә Шаһ Исмајылын ады Совет империјасы дөврүндә һөкмдар кими чәкилмәсә дә, поезија классики кими онун адыны әдәбијат дәрсликләриндән чыхармаға һеч кими, һәтта М.Ч.Бағыровун да гүдрәти чатмады.

М.С.Ордубади "Гыльнч вә Гәләм" романында милли хош-бәхтлијин рәмзи кими Фәхрәддинлә (гыльнч) Низаминин (гәләм) вәһдәтини Хәтәи өз симасында чәмләшдириб халгын узун илләр азад вә фираван һәјәтыны тәмин етди. Сәфәвиләр һәкмијәтинин 90 иллик илк мәрәһләси Азәрбәјҗан халгынн һәјәтында дадлы бир јуху кими галды. Бу илләр, халгла һөкмдарын чан бир, гәлб бир олдуғу дөвр кими Азәрбәјҗан тарихиндә бир даһа тәкрар олунмады. Илк дәфә иди ки, һәкмијәтлә халгын мәнәббәти гаршылыгы иди, Хәтәија мүрачиәтлә "Мүршиди камил, шејх оғлу шаһым" мисралары сифаришлә јазылмамышды. Бу сөзләр ашығларын үрәјиндән кәлирди. Кәнч һөкмдар халгын ичиндә олурду. Халгын мәнәббәти онун сипәри иди. Хәтәидән сонра һеч ким мүдриклик, әдаләт вә сәртлик үчлүјүнү принцип кими өз һәкмијәт гәјәләринә чевирә билмәди. Сонрақы Азәрбәјҗан һөкмдарларынын һамысында ағып олду, сәртлик олмады, сәртлик вә ағып олду, әдаләт олмады, әдаләт вә сәртлик олду, ағып олмады. Нәтичәдә Гүзәли вә Күнәјли Азәрбәјҗан халгы демәк олар ки, дедијимиз 90 ил истисна олмагла, һеч вахт хош күн көрмәди. Нағыллардақы шаһларымызда бунларын һәр үчү варды. Үмумијәтлә, даһи сәркәрдәләрин бахты кәтирмир. Македониялы Искәндәр 33 јашында хәстәлијин, Јули Сезар 56 јашында суй-гәсдин, Аттила 53 јашында тәсадүфүн гүрбаны олублар. Наполеон елә, Баты хан да белә... Көрүнүр, бурада тәк-тәк истисналар нәзәрә алынмазса, һансы бир ганунса һәкимдир. БӘЛКӘ ҮМУМДҮНЈА ТОНГАЛЫ ГАЛАМАГ КӨЛӘРИН ТАЧИДАРЫНА ХОШ КӘЛ-МИР? Гәрибәдир ки, тахт-тач үчүн јаранмышлар, тахт-тачы зорлајанлардан кәскин дәрәчәдә фәргләнир. Биричиләр мәғрур вә садәләв, икинчиләр исә азгын вә һиләкар олурлар. Үмумијәтлә, икинчиләр чох јашајыр, өлдүкдән сонра шөһрәтләри сағлығында инанмадыгылары, ешитмәк белә истәмәдикләри вә өзләринә тәлгин етдикләринин әкси олан һадисәләр сәпиндә јујулуб кедир.

НИЗАМИ КӘНЧӘВИ

(1141-1209)

Бөйүк Платон диалогларынын бириндә мәнтигә сүбүт едир ки, һомер аз гала бүтүн сәнәтләрдә маһир биличи ва камил устәдыр. Азәрбајҗан әдәбиятында бу мәнәдә чох аз сәнәткар өлчүҗә үгүн кәлир ки, онларын да биринчиси Кәнчәли Низамидир. Онун сәјсыз елмләрә (әлбәтә дөврүнүн наилијәтләри сәвијәсиндә) бу гәдәр камил шәкилдә јијәләnmәси ва хүсусилә антик-јунан фәлсафә мәктәбләринә бу дәрәчәдә бәләдчилији бу күнүн өзү үчүн белә һејрәтамиздир. Низами Фирдоусидан фәрғли оларағ, мифләри ва әһмәни һөкмдарларынын әмәлләрини нәзмә чәкмәди. Әксинә әһмәни һөкми ифласыны ва бу ифласын сәбәбкарыны тәрәннүм етди ва елә бу фактын өзү шаирин милли мәнсубияјати бәрәдә чох шәј дејир. Әлбәтә Низаминин өз даһијанә мәснәвиләрини доғма дилиндә дејил, фәрсчә гәләмә алмасы бағышланылмәз күнаһ ва сәһәдир. Әкәр о фикирләшмәсә ки, фәрс дилинин имканлары даһа кенишдир, ондә унудуб ки, бу кенишлији фәрс дили үчүн мәһз о ва ондан сонра кәлән фәрс дилиндә јазанларымыз јарадыблар.

Әкәр Низами о гәдәр зәнкир ирсини өз ана дилиндә јәзсәјды, шубһәсиз ки, ондан сонра кәләнләр дә ону тәғлид едәр ва ја она бәзмәләјә чалышыб түрк дилиндә түкәнмәз бир ирс гојуб кедәчәкдиләр.

Низаминин тәбғиј олунмасына кениш шәраит јарадан болшевизм режиминин бу "сәхавәти" нәтичәсиндә шаир Азәрбајҗандә һәдсиз дәрәчәдә популјарлашды. Әсәрләринә чохлу мусиги јазылды, һәттә һәјәтыннан бәһс едән көзәл опера ва бәдин филм дә јаранды.

Низами һәмәның бәрәбәр олдуғу идеал чәмијәт тәсвир етмәклә әлбәтә јенә јанылырды ва анламырды ки, бу һәнкки инсан табиятинә ва һәјәтын өз кедишинә зиддир, ејни замандә зәрәрли идејәдыр. Бунунла белә Низами һәм дөврүнүн, һәм дә сонра кәлән һөкмдарларын елмли нүмәјәндәләринә мүәјјән тәсир бурахыб онларын халғла нисбәтән әдәләтли рәфторына сәбәб олмушдур. Низами дә бүкүнкү мәнәдә әлбәтә конјуктура күдүр, һәр әсариндә дөврүнүн шәһләринә ва һәкимләринә тәшәккүр едиб онларә дуа охумағы унутмурду. Анчағ бу дуаларын колкәсиндә јаратдығы әсәрләрин әзәмәти онларә һағг газәндырди. Низаминин мәнзум дастанлары өз мөвзуларына корә јени иди ва бу јенилик сонра кәлән сәјсыз шаирләр үчүн Б.Бертелсин јаздығы кими бир нөв маска ролуну онады. Сонрақы әсрләрдә чохлу шаирләр Низами сүжетләри әсәсиндә јаздығлары поемалардә өз фикир ва дүнјәкөрүшләрини ифадә едирдиләр. Лакин шәхсән мәни Низаминин лирикасы даһа чох мәфтун едир. Тәрчүмәдә олсалар белә, онлардақы лирик, сәммими дүјүғлар, одлу еһтираслар, поетик әлванлығ ва һәһәјәт көзәллик кәнчлик илләриндә дилимин өзбәри иди. Тәсадүфи дејил ки, Азәрбајҗан мусигисиндә романс жанрынын өн јашхы нүмүнәләри мәһз Низаминин гәзәлләринә јазыпанлардыр.

МӘҺӘММӘД ФҮЗУЛИ

(1494-1556)

Низамидән сонра кәлән Азәрбајҗан шаирләри арасында белә бир дилемма варды: фәрсчә јазыб сарајлардә (чүнки Азәрбајҗанын түрк һөкмдарлары фәрсчә данышмағ хәстәлијинә мүбтәлә идиләр) ва шаирлар мүйһитиндә шәһрәтләnmәк ва ја түркчә јазыб халғ арасында мәшһур олмағ? Шаирләр бир гәјдә оларағ конјуктура күдүјүндән адәтән биринчи јолу тутур, фәрс дилиндә јазырдылар. Буна башға бир амлп да тәкән верирди: фәрс дилинин гафијә имканлары түркчәдә олдуғундан гәт-гәт артығ иди.

Бизә мәлум олан һәсәноғлудан башламыш јени, үчүнчү бир јол сечән шаирләр мейдана кәлди ки, онлар классик поэзиямызда апарычы јер тутурлар. Онларын даһи нүмәјәндәси Кәрбәладә доғулуб боја-баша чатан Мәһәммәд Фүзули иди.

Фүзули тәмиз Азәрбајҗан түркчәсиндә јазә билирди.

Нејчин өзүнә зијан едирсән,

Јахшы адыны јаман едирсән!

Лакин о көрүрдү ки, фәрс ва әрәб таркибли гафијәләрдә фикри даһа јығчәм ифадә етмәк олур. Гафијәнин чохлуғу шәрин, гәзәлин даһа асын јазылмасына имкан верир. Буна корә дә О да Нәсимә кими әсәс әсәрләрини демәк олар ки, үч дилин гарышығы олан јени бир дилдә јазыб јаратды. Хошбәхтликдән һәмин фәрс ва әрәб сөзләринин чоху артығ Азәрбајҗан әдәби дилинә дахил иди. Буна корә "Лејли ва Мәчнун" поемасынын сон мисралары бу күн дә демәк олар ки, тәмиз түрк дилиндә сәсләнир.

Будур әсәри мәһәббәти пак,

Хош мәртәбәдир, едәрсән идрәк.

Фүзули гәзәлләринә кәлдикдә исә әлбәтә онлар бу күнкү охучулар үчүн демәк олар ки, анлашылмаз, даһа доғруссү, мәнасы сирр пәрдәси илә кизләдилмиш шәкилдәдир. Ва Фүзулинин поетик гүдрәти, сәнәткарлығ дүһәсы јалныз фәрс ва әрәб дилләрини билән әдәбијәтшүнаслар үчүн ајдындыр.

Башға бир тәрәфдән исә Фүзули сонрақы Азәрбајҗан шаирләри үчүн бир нөв јарыш мәнбәји ва өрнәк олду. Бунун зәрәрини бөјүк Чәфәр Чаббарлы Мирзә Фәтали Ахундова һәср олунмуш мағаләсиндә усталыгла ачмышдыр.

Фүзули һәјәтдән узарға, "сәнәт сәнәт үчүндүр" көјләриндә пәрвәз едирди. О иләһи, бир нөв абстракт, үмумиләшмиш мәһәббәт тәрәннүмчүсү иди. Бу тәрәннүм көзәл иди, амма әдәбијәти ва јүксәк поэзијаны һәјәтын фәвғүнә галдырыр, узарғалдырыр, хулјалар әләмина апарырыды. Јахшы ки, һәһәјәт, Мирзә Фәтали доғулду ва әдәбијәти бу сәрхәш әләмдән гопарыб гәјнар, табии, реал һәјәтын гучағына атды.

Лакин Фүзули һәдсиз дәрәчәдә чәзибәли ва көзәлдир.

Ашиғ олдум јенә бир тәзә күлү рәнәјә,

Ки салыбдыр бизи ол ишвә илә говғәјә.

Бу бир ишдир ки, бизи ијнә кими иңчәлдиб

Салыр иллик кими һәрдән бир узун севдәјә.

Буна корә даһи Узејир бәј өз опера ва оперетталары үчүн Фүзули гәзәлләрини сечмишди.

МИРЗӘ ФӘТӘЛИ АХУНДОВ

(1812-1878)

Һәр инсанда олдуғу кими, һәр милләт дә өзү һаггында һәгигәтдә олдуғундан гат-гат жүксәк фикирдә олур. Әлбәттә алман, франсыз, италјан, чин ва һинд халгларынын буна һаггы вар. Һәрчәнд ки, һеч кимин өз-өзүнү дәјәрләндирмәси она әлбәттә шәрәф кәтирмәз. Лакин мән Үзејир бәјдан сонра Мирзә Фәтәлини дә дүңянын ән гүдрәтли драматурглары сырасына дахил етмәкдән һеч вахт чәкинмәрәм. Нијә? Мирзә Фәтәли әлиһә гәләм аланда ону һәр чүр немәтләрлә, ејни заманда јурты-чыпарла да зәнкин олан бир әдајә дүшмүш адамла мугајисә етмәк олар. Онун гаршысында бүтөв бир халгын демәк олар ки, тохунулмамыш тарихи ва һәјәти дурурду. Бу гәдәр зәнкин материалдан ағылла, фәјдалы шәкилдә, доғру-дүзкүн истифадә етмәк асан мәсәлә дејилди. Јалһыз гүдрәтли ағыл ва истедад саһиби асан јолла кедиб јүзләрлә сентиментал, мелодрамик әсәрләр јазмағ әвәзинә реализмин тәнтәнәси олан б драм әсәри ва бир һекајә мейдана чыхара биләрди. Мирзә Фәтәли доврүндә әлбәттә Азәрбајчан халгы бүкүнки Азәрбајчан халгы дејилди. Һәрчәнд ки, ејнилә һүгүсүз мүстәмләкә халгы иди, амма күчлү, мәсләкли, савадлы ва ағыллы фәрдләр, сынмајан шәхсијәтләр, әјәләт миғјасында олса да әразиләрини горуја билән нүфуз саһибләри варды. Амма милли менталитетдан ирәли кәлән сәрвәт һәрислији, һакимләрә јарынмағ һәвәси, өз ејбләрини көрмәмәк, һеч нәдә һәја-абыр көзләмәмәк ва һәләјәт наданлығ ејнилә бу күнкү кими онда да түғјан едирди.

Мирзә Фәтәли билирди ки, сечдији јол, јәни халгы тарбијә еләмәк, онун ејбләрини гамчыламағ, "Биз бабақлар ва короғулар нәслијик" дејиб милләти мәдһ етмәкдән чоһ-чоһ аз нүфуз ва шәһрәт кәтирәчәк. Халгын севән өвләд кими онун вичданынын ва ирадәсинин тәләбаты гат-гат күчлү иди. О гәдәр күчлү иди ки, елә илк драматик әсәри илә балтаны дибиндән вурду ва елә вурду ки, һәлә индијә гәдәр характеримизә "Молла Ибраһим Халил кимјакәр" гәдәр сәрт, амансыз, компромисс гулағбурмасы верилмәјиб.

Үмумијәтлә, Ахундов јарадычылығы даһа бир гәрибә хүсусијәти илә диггәти чәлб едир. Истәр б драм әсәри, истәр "Алданмыш кәвакиб" һекајәси, истәрсә дә "Кәмәлүдәвлә мәктүблары" сијаси-фәлсәфи трактаты өз камиллији, бәди дәјәри ва чәзибәдарлығы илә һејрат доғурур. Бу, тәқрары олмајан чәзибәдарлығын сәбәби нәдир? һәјәтилик, тәбилик, инчә јумор... Ва гәрибәдир ки, Ч.Чаббарлынын бази әсәрләри истисна олмағла драматуркијамызда бу сәвијә бир дә тәқрар олунмады. Нәнки тәқрар олунмады, һәтта кет-кедә чырлашма хәтти илә совет доврүнүн 70-90-чы илләриндә тамәмилә бәјағылашма дәрчәсинә енди. Мирзә Фәтәли ајағ дәјмәјән дағын бирбаша зирвәсини фәтһ етди, социализм-реализм драматурглары исә ашағы јумбаландылар.

Буна көрә һазырда Азәрбајчан классик әдәбијәтиндә Мирзә Фәтәли гәдәр актуал јазычы ва мүтәфәккир әздыр.

БАБӘК

(795-838)

Дүңјәдә шаирләр гәһрәманлардан гат-гат чоһдуру. Бу да тәсәдуфи дејил. Шаирлик башга сәнәтләр кими әзчә марағ илә пешәјә чеврилә биләр. Гәһрәманлығ исә психи вәзијәтдир. Бу замән Нитшә демийшкән шәхси һәјәт нәзәрә алынмыр. С.Вурғунун "Еһтијач гул едәр гәһрәманы да" мисрасы заһиран көзәл олса да, даһа чоһ шаирләрә шәмил едилә биләр.

Гәһрәманлығ Л.Н.Гумилјевин сүбүт етдији кими ән бөјүк "зәрјәд-дыр", пәсионарлығдыр. Бабәк һуманист дејилди. Бәс ону бу гәдәр дөјүшләрә, ғыргынларә кирмәјә мәнчбур едән нәди? Пәсионарлығ нијә мәһз күтләрәи әрәбләрә гаршы галдырмағла ифадә олунмушду? Халгын кәләлијинами ачыјырды? Әзләринин шәхси һәјәтларынын ағырлығларынамы дөзә билмирди? һакимијәт еһтирасы иләми јанырды? Мәнә елә кәлир ки, бүтүн бунларын һамысы варды. Әкәр Бабәк белә һакимијәт һәрисиди, бәс онда нијә әрәбләрлә сәзишә кәлиб һакимијәтдә галмағ истәмади? һәтта она бу тәклифлә мүрачият едән доғма өвләдыны "сән мәним оғлум дејилсән" кими амансыз бир иттиһамла рәдд етмишди. һакимијәтдәни дојмушду? Ја кимләринсә нәзәрәтинәми дөзә билмирди? Әлбәттә бу күн мин ики јүз ил бундан әввәл јашамыш бир фөвғәлбәшәрин психи доминантыны муәјјән етмәк чәтиндир. Чоһ тәәсүф ки, онун һаггында јалһыз бир тәрәфин, өзү дә дүшмән тәрәфин характеристикасы галыр. Үстәлик портрети дә галмајыб. Бабәк кими реалист бир сијасәтчи јеничә формалашан нәһәнк бир империја илә компромиссиз мүбаризәјә башламағла әввәлчәдән үдүзәмаға мәһкум олдуғуну билмирдим? Јәгин ки, билирди. Садәчә ојунун өзү ләззәтли ва чәзибәли иди. Ва иллүзијаларла јашајан күтләнин бир нечә иллик гејри-ади ентузиазм ва чошгунлуғуну, шәриксиз рәһбәрә пәрәстишларини көрмәк әлбәттә бөјүк һәзә мәнбәји иди ва елә тәкчә буна көрә ојуна кирмәјә дәјәрди. Азәрбајчан халгынын күтләви шәкилдә әлиһә силәһ алыб өз азадлығ ва мүстәғиллији уғрунда мүтәшәккил ва ганлы мүбаризәјә кирдији јадыма кәлмир. Бу чәһәтдән Бабәк һәрәкәты истиснадыр. Исламмы бу һисси өлдүрдү?

Дејилдијинә көрә, "һејраты" зәрб мугамы Бабәк ордуларынын маршы имиш. Доғрудан да сону мәјуслуғ олса белә, өмрү ғыса олса да, миллионларла адамын бир ағыздан - Азәдлығ!! - дејән бағыртысыны көрмәк ва ешитмәк көзәлдир.

КОРОГЛУ

(XVII əsr)

Нәр халгын фольклорундан кәлән рәмзи образы олур вә һәмин образ онун идеалларыны әкс етдирир. Инкилислар Робин Гуд, франсызлар Жанна Дарк, фарслар Рүстәм Залла өзларинин статик "мәнләрини", көрмәк истәдикләри портретләрини јарадырлар. Азәрбајчанлынын портрети дә әлбәттә Короғлудур. Бәлкә да бу образ милләтин ташәккүл дөврүнүн јадикарыдыр вә милләт чох иллик тарихи әрзиндә реал, характерчә бу үмумиләшмиш "ғалибиндән" танынмаз дәрәчәдә узағлашмыш олур, лакин мәһијәт кенләрдә мумијаланыб ғальир.

Беләликлә, халгымыз Короғлулудан нә гәдәр узағлашса да, Короғлунун хәјәли нәр евин оғлан ушағынын бешији үстә сәјрышчир.

Короғлуја бәнзәр шәхсијәтләр Азәрбајчандә һәмишә мөвчуд олмушдур. Доғрудур, КГБ вә САВАК-ын чохиллик "тәмизләмә" әмәлијәти нәтичәсиндә Гузәј вә Күнәј Азәрбајчанында Короғлулуға имкан гојмајыб. Анчаг короғлулуг инсанын дахилиндәдир. Короғлунун өзүнә кәлдикдә исә онун XVII әсрдә јашадығы күман олунур. Азәрбајчанын бир чох бөлкәлериндә Короғлу гәләларынын мөвчудлуғу буну сүбут едир. Үмумијәтлә, эпосун әһәтәли тәдريس оғланларымыз, гызларымыз үчүн ана сүдү гәдәр вачибдир.

Дастанда Короғлу һансы хүсусијәтләри илә һейран едир? Мәрдији, сәхавәти, чәнкәвәрлији, доғручулуғу, садагәт һисси вә нәһәјәт, аличәнәблыгы вә јумор һисси илә...

Лакин шәхсән мәни қәзб едән Короғлунун сәдәләвһлүјү, һиләсизлији вә дәнә-дәнә алданмәсыдыр. Әлбәттә, јалныз тәмиз, ләјәгәтли вә аличәнәб адамы алдатмағ вә јәпанә инандырмағ олар. Неч бир халгын эпос гәһрәманы бу гәдәр сәдәләвһ вә нәр сөзә алданан дејил.

Короғлунун севилмәсиндә вә дилләр әзбәри олмәсиндә әлбәттә, Үзејир бәјин ејни адлы тәкрарсыз операсы да аз рол ојнамамышдыр. Дүзүнә ғалса, Азәрбајчан халгы бир образын дејил, бир нечә образын конглемератыдыр. Биз бир аз Короғлу, бир аз Мәшәди Ибад, бир аз Мирзә Фәталинин Гәјдәр бәји, бир аз Новрузәли, бир аз да Гурбанәли бәјик. Бу да ондан ирәли кәлир ки, индики азәрбајчанлылар минилликләр әрзиндә Азәрбајчандә мұхтәлиф характерли онларла халгын гәјнајыб ғарышмәсиндән әмәлә кәлиб.

ДӘДӘ ГОРГУД

(XVI əsr)

"Короғлу"ја нисбәтән "Дәдә Горғуд" Азәрбајчандә аз популярдыр. Чүнки халгымыза кеч кәлиб чатыб. Епосун дилпинин архаик гәдимлији онун ашығларын репертуарына дүшмәсинә имкан вермир вә нәтичәдә "Дәдә Горғуд" јалныз јазылы фольклор абидәси кими јашајыр. Дастанын ики әл-јазмәси Ватикан вә Дрезден музейлериндә горунур.

Чох ғәрибә вә аңпашылмаздыр ки, "Короғлу" вә "Дәдә Горғуд"ун (һәм дә "Молла Нәсрәддин"ин) әксәр түрјидили халғларын фольклорунда вариантлары вәрдыр. Көрүнур, кечмишларда халғларарасы мүнәсибәтләр вә мәдәни әләгәләр индикиндән гәт-гәт сых вә интенсив илмиш.

Көрүнур мүдрик ел ағсағалы Дәдә Горғуд реал тарихи шәхсијәтдир. Онун эпосда јазылдығы кими Мәһәммәд пејғәмбәр заманында јашадығы күман олунур. Лакин әсәрдә һадисәләрин бир нөв камера характерли, јәни мәһдуд бир әразидә баш вермәси даһа гәдимләрдән хәбәр верир. Орадакы Ислам элементләри сәјрф зәһири тәсири бағышлајыр. Даһа чох анімизм элементләри күчлүдур. Ејни заманда фәнилик, өлүмүн һәр шәјә гәдирлији нағиллар дөврүнә апарыр. "Тәпәкөз боју" бу фикри бир даһа тәсјид едир. Чох күман ки, эпосда Азәрбајчанын Албан дөврү һадисәләри әкс олунуб. Епос гәһрәмәнларынын Оғуз тәјфә башчыларынын характери чох долғун, парлаг вә мүрәккәбдир. Бир түрк бәјләри вә ел башчылары кими онларын әһликәф башысојлуғу аددымбашы пахыл вә дүшмән гоншуларын һүчүмләри вә талаплары илә нәтичәләнир вә һәр дәфә јаралар гувәләрини бөјүк көркинији һесабына сағалыр.

Епосда Дәдә Горғуд Оғузун бүтүн тәләјүклү мәрәсим вә јығынчәғларында иштирак едир, икидләрә ад гојур, тој мәрәсимләри онун хәјир-дуасы олмадан башлаја билмәз. Сүлһ вә мұһәрибә мәсәләлериндә онун сөзү јүксәк дәјәрләнир. Лакин һәјәт тәрзләриндә гылынч һәлледичи рол ојнајан чәмијәтдә ағсағал сөзү өз кәсәрини итирир. Үмумијәтлә, гәһрәмәнлығларыны нәзәр алмәсәг, Оғузун тәјфә башчылары јемәк, ичмәк вә оvdан башға һеч нә билмирләр. Онларын һәрәкәтләрини тәнзим едән һеч бир ганун јохдур. Бу ганун Дәдә Горғуддур. Онун өз аиләси јохдур. Дәдә Горғуд Оғузун бир нөв чанлы кодексини, онун принсипләринин чанлы абидәсидир. Епос гәһрәмәнларынын сон илләрдәки популярлығында ејни мөвзүја һәср едилмиш кинофилмин тәсири да аз олмамышдыр.

Дәдә Горғуд Азәрбајчан халгынын кәләчәјиндә кәләчәк.

МИРЗӘ ӘЛӘКБӘР САБИР

(1862-1911)

Азәрбајҗан тарихи феноменларла долудур. Масалан, тарихда һеч бир инкилис кралы франсыз ва ја алман дилинде данышмајыб ва ја рус чарлары алман мәншали олсалар белә, алманча данышмајыблар. Әрәбләр ерманипери ва күрчүлери да өзләрина табе етмишләр, алма ермани ва ја күрчү чарлары һеч вахт әрәб ва ја түркләшмәјибләр. Бизим Сәфәвиләр, Шаһ Исмајыл ва Тәһмасиб истисна олмагла бүтүн шаһлар, хусусилә гачарлар фарсча данышыблар. Тарихимизин икинчи феномени даһиләр боллуғудур. Садаламаға башласаг, узун бир сиаһы алынар. Әкәр мәнәвијатсызлыг сәлтәнәти даһилик үчүн мүнбитсә, бәс әксинә, Гәрбдә мәнәвијатын мүнбит олдуғу өлкәләрдә – Алманија, Франса ва Италијада нија бу гәдәр ағыла-сығмаз даһиләр јетишиб?

XIX әсрин II јарысы ва XX әсрин I јарысында Гүзејли ва Күнејли Азәрбајҗанда мәнәвијат бахымындан о гәдәр да мүнбит ва фәхр едиләс вәзијәт ва ја шәрәит јох иди. Ди кәл ки, даһиләр саясыз-һесабсыздыр. Биз билirik ки, бәди әдәбијатда даһилик халғын характерини бәди формаларда ифада етмәкдир. Бу чәһәтдән XX әсрин дүһалары ичәрисиндә Мирзә Әләкбәр Сабир парлағ улдузлардан биридир. Русиянын мүстәмләкәси олан Азәрбајҗанда мүнһитин рәзаләти әслиндә лирик ва гәзәл шаири олан Сабир амансыз бир сатирикә чевирди. Нија? Чүнки инди олдуғу кими, о дөврдә да рәзаләтләрин әршә јүксәлдији бир әләмдә јалныз идиотлар гәзәлханлыг едә биләрди. Сабир әтрафа баханда үрәји ган ағламаја билмирди. Бәс нејләмәли? Өз милләтиниздир, дејиб өзүмүзү тәрифләмәк шәрәфсизлик, сәјмәк ва тәнгид етмәк дә русвај еләмәк дејилми? Нансы фәјдәлидыр? Ја Мирзә Казым бәј кими кәрәк кедиб бојундан хач асасан, ја да ејибләрини үзүнә чырпасан ки, бәлкә бири утаныб гызара. Биринчи јол чәтин, икинчи јол да тарих ва тачрүбә костарир ки, самәрәсиздир. Тәнгид ва сәјүшлә һеч ким ејибләрини тәркитмир.

Бүтүн бунларә бахмајараг, һәмнин нагис мәхлуғларын бу күн һеч олмазса, бирчаси да тапылмас ки, Сабирин адыны билмәсин ва ја бир бәнд шерини әзбәр демәсин.

Сабирин сатиралары һамысы нәинки һәдәфә дәјир, һәтта дүз 10 рәгәминин үстә санчылыр. Сабир тәмиз, ајдын бир дилдә ејибләримизи дүз үзүмүзә чырпыр. Јүз илдир чырпыр, алма һеч бир үз гызарыб јана чеврилмир. Јүз илдир јенә дә әксәријәт ачкәзәлјүндә, ләјагатсизлијиндә, намәрдлијиндә, јалтаглыгында, јаланчылығында ва утанмәзлыгындадыр.

Сабир бирчә машүр "Фахријә" сини јәзсәјди белә, онун даһилији ва олмәзлији үчүн кифәјәт едәрди.

Сабир, Азәрбајҗан халғынын һүгүгсузлуғунун ва мәзлумлуғунун јалныз өзү ешидан фәрјады, Азәрбајҗан рәзилликләринин һеч бир фәјдәси олмајан гамчысыдыр.

Сабир һамыны, һәтта бу күнкү вәзифәлиримизи да гамчыләјир, алма дәри о гәдәр галындыр һеч бир тәсир етмир, вичдан о гәдәр кардыр һеч нә ешитмир, көз о гәдәр кордур ки, һеч нә көрмүр.

**Сән биләни биләммәз
Нә вахта рүсхәт вермисән!
Өзүнү сән һесаб едир,
Она сән чүрәт вермисән.**

ЧӘЛИЛ МӘММӘДГУЛУЗАДӘ

(1866-1932)

XX әср Азәрбајҗан мәдәнијәтини бир гартал кими тәсәвүр етсәк, онун башы ва бәдәнини Үзејир бәј, ганадларыны иса Сабир ва Мирзә Чәлил тәшкил едәрди.

Сабирла Мирзә Чәлил доғрудан да ики ганад кими бир-бирләринин тамәләјир ва таби ки, бүтүн даһиләр кими бу күн дә дунәнки кими актуал, сијаси соснал ва мәдәни варлығымызын ән вачиб һиссәләридир.

Мирзә Чәлил бизимлә күндәлик фәалијәтдәдир, азәдлыг, демократија, һәгигәт ва әдәләт уғрунда ән фаал мүбариздир. О һадисәләрин, сијаси ва мәдәни чарпышмаларын ән кур, гызғын ва тәһпүкәли јерләриндәдир. Мирзә Чәлил сәксән, дохсан ил әввәлкитәк дүз һәдәфа вурур. Тәрчәнд ки, ачкәзлүк, ријакәрлыг, бејинсизлик, шәрәфсизлик ва һәјәсызлыгдан кулләкчәмәз палтар кејинмиш һәдәфлар бу аташлари самәрәсиз едир. Азәрбајҗанын соснал сијаси һәјәт монстры олмәздир. О инфузор кими һәр чүр шәрәитдә јашамагда, артмагда, чоһалмагда ва шәрәит әлвәришли олдугда фантастик дәрәчәдә азынлашыб түгјан етмәкдәдир. Она көрә Мирзә Чәлил һеч вахт, һәтта сарлығында да индики гәдәр мүәсир олмәјиб ва үмумијәтлә о һачанса ән мүәсир публисист ва сәнәткар олмаја биларми? Бизим характеримизә асаслансаг һеч вахт. Гәрибәдир, совет дөврүнүн бүтүн халғ шаирләри ССРИ дағыландан сонра "өлдүләр". Һәмни һесаба әмәлә кәлән бошлуғу јенә Үзејир бәј, Сабир ва Мирзә Чәлиллар тутду.

Азәрбајҗан 1920-чи илда ишғал олунандан сонра әлбәттә, Мирзә Чәлил кәрәксиз олду ва бүтүн бојук сәнәткарлар кими бу кәрәксизлијин ачы гәдәлләрини ичди. Ва дејилдијинә көрә, һаманда кассир дәрәчәсинә гәдәр әзидди. Таби ки, бу кәнарлашмадан сонра әмәлә кәлән бошлуғу бугәләмунлар тутмушду. О бугәләмунлар ки, ССРИ дағыландан сонра јенидан кимин јерләрини тутмушдуларса, јенә һәмнин јерлары сәниблери үчүн бошлатдылар.

Мирзә Чәлил ким олурса-олсун, истәр шан-шөһрәтли фәрдлар ва ја бүтөв милләт, фәрги јохдур, һәр һансы күтбејинлик, милли һејсијәтсизлик ва һагсызлыг көрдүкдә олдуручү дәрәчәдә гамчыләјирди, буна көрә да шаирлар ва әдиблар үчүн хошакәлмәздир. Јалныз Мирзә Ибраһимовун рәғбәтини газанмасы тәәччүблү иди.

Мирзә Чәлил дә Сабир кими һадсиз дәрәчәдә милли маһијәтли олдуғу үчүн бир чох, хусусилә Авропа милләтләри үчүн әнләшылмаз ва дәркедилмәздир. О, јалныз түрк дилли әләмдә популяр ола биләр. Буна мане олан бир чәһәт дә Мирзә Чәлил әсарләринин фәлсәфи үмумиләшмәдән маһрум олмәсыдыр. Бу маһрумијәт иса үмумбәшари сәрвәт олмаға имкан вермир. Һалбуки бунун үчүн Сабирин дә, Мирзә Чәлилин дә, Чәфәр Чаббарлынын да бојук имканлары вар иди.

МƏММƏДƏМИН РƏСУЛЗАДƏ

(1884-1955)

Мəлумдур ки, талə һеч бир халгы əбди кəлəлијə мəһкум етмир.

Фəрдлəрдən фəргли олараг халг əмүрлүк һəбсə мəһкум олунмур. Ја империја чүрүјүб дағылыр, ја онун јарадычысы сырадан чыхан кими һәр шej əввəlки вəзијəтинə гəрјядыр, ја халгын пəssiонарлыгы јүксəк фəзəјə чатыб азадлыг əлдə едир, ја һансы бир кəнар гүвəнин тасиријə парчаланыр, ја да аличанəб бир империја тарихи зарурəти дəрк едиб режими дəјишир. Биринчилəрə Рома ва ја совет империјаларыны, икинчилəрə Аттиланы һун империјасыны, үчүнчүјə чечен халгынын мұбаризəсини ва гəлəбəсини, дөрдүнчүјə Əһмəми, бешинчијə Британија империјасыны мисал кəстəрмəк олар.

Тарихин вердији бəлə фүрсəтдэн истифадə етмəк мəчбуријəтиндə гəлən Азəрбайжан сийаси гүвəлəри 1918-чи илдə əлкəмизин мұстагиллијини елан етдилəр.

Мəммəдəмин Шимали Азəрбайжанда демократик режим бəргəрəр етмəклə бөјүклүјүнү сүбүт етди. Амма дөврүн сийаси аб-һавасынчы нəзəрə алыб бу гурулушда коррeктивлəр апармагла узəгкөрən олмамасы халгымыза чох баһа баша кəлди.

Үмумийəтлə, бейнəлмипəлчилек ва ултрадемократиклик Азəрбайжан түрклəринин бəласыдыр. Əкəр Мəммəдəмин гəтијəт кəстəриб əлкəдə болшевиклəрин, дашнакларын көкүнү кəсəјди. бəлкə дə XI рус ордусунун Азəрбайжаны ишгал етмəјə гүдрəти чатмазды.

Тарих сəһвлəри бағышламыр, əксинə, чох амансыз чəзəландырыр. 70 илдə Азəрбайжан халгы нəлəр чəкди, бир олан Аллаһ билир. Нəтичəдə мəнəвијəтымыз дəмəк олар ки, пуч олду. Вə елə позулду ки, бəрпə етмəк үчүн аң азы јүз ил азад, демократик, əдəлəтлi режим лəзымдыр ки, онун да бəрпəсы јəхын перспективдə көрүнмур.

Мəммəдəмин Рəсулзадə бөјүк гəбиллјəтлi, јарадычы тəфəккүрлү əсл лидер иди. Онун үчүн əсарлəр јазмырдылар, өзү јарадырды. Онун мəддəһлары јох иди, əмəллəри ону севдирирди вə аң бөјүк хидмəти бу олду ки, харичдə Азəрбайжанын истиглалы мəшəлини сөнмəјə гəјмады. Бунун исə 1988-чи илдən бəри Азəрбайжанын демократик мұбаризəси һəрəкəтына бөјүк тасири олду вə һələ дə олур. Мəммəдəмин Рəсулзадə үчүн гəјулачаг абидəнин јазылы дашы беш илдən артыгдыр ки, һələ дə бир парча даш олараг јериндə дурур. Бу да Азəрбайжанын мұасир сийаси социал аб-һавасы үчүн чох тəбиидир.

ШEЈХ МƏҺƏММƏД ХИЈАБАНИ

(1879-1920)

Гəһрəманлыг фəчиəви-дир. Гəһрəманлыг прагматизмдэн мəһрумдур. Ади инсанлар тəк-тəклəри истисна олмагла руһнə вə ирадəчə чылыз олдугларына кəрə фəчиəлəри дə чылыздыр.

Азəрбайжан шарантиндə гəһрəманлыг вə мипли идеал угрунда тəшəббүсүн өзү фəчиəвидир. Она кəрə ки, саси əкс-сəдə догурмур.

Шeјх Мəһəммəд Хијабани халгы үчүн азадлыг вə мұстагиллик əлдə етмəк истади, аңчаг кəрүб аңлаја билмирди ки, онун халгынын бəлə бир тəлəбаты јохдур. Мұстагиллији о истајирди, халг исə биканə иди. Бизим халга азадлыгы аңчаг бағышламаг олар. 1918 вə 1922-чи иллəрдə Гүзəј Азəрбайжанында, 1920 вə 1946-чы иллəрдə Күнəј Азəрбайжанында азадлыг вə мұстагиллик əлкəмизə бағышланды. Амма халг бу "һəдијјəлəр" кери истəнилан кими бəлəчə гəјтарды. Чəнүби Америка гитəsi əлкəларинин əксəријəти үчүн азадлыг вə мұстагиллији Симон Боливар гəзəнды. Амма бу гəзəнчы əлдə етмəк үчүн јүз минлəрлə огул чаныны гурбан верди.

Азəрбайжанда һәр дөрд һадисə заманы азадлыг үчүн бирчə нəфəр дə гурбан кетмəди. Гурбанлар олду, амма она кедилмəди. Азадлыг вə мұстагиллик кери тəлəб олунанда дə, елəчə 1920-чи илдə вə 1946-чы илдə дə Күнəј Азəрбайжанынын мұстагиллији дүшмəнлəри табин олараг "һəдијјəни" сакитчə кери верən халгын бу мұтилији авазиндə он минлəрлə нүмəјəндəсини гырдылар. Бу он минлəр азадлыг вə мұстагиллик угрунда мұбаризəјə башласəјдылар, һəм нə бу гəдэр гырылар, һəм дə чох куман ки, һəттə азадлыг вə мұстагиллији əлдən əлдən вермəздилəр.

Хијабани кəзəл нəтиг, публисист вə нəзəријəчə иди. Аңчаг сийасəтчи дејилди. Иш кəрə билмəди, халгы кутлəви силəһландыра вə аң вачиби дахили дүшмəнлəри зəрəрсизлəшдириб өзүнү мұдафиə едə билмəди. Ејни һадисə 1946-чы илдə дə тəкрар олунду. Нəтичəдə 30 миллионлуг бир халгын бу күн елемеңтар һүгүглəрдən мəһрум кими јашајышы үмумдүнчə системиндə аһəнқарлыгы позур.

ЧАВАД ХАН

(? - 1804)

Әкәр Күлүстан вә Түркмәнчәй мугавиләриндән сонра бүтүн Азәрбајчан ишғалчыларла өлүм-дирим мүбаризәсинә галхсајды, сөзсүз ки, нәтичәси халгымыз үчүн бу гәдәр фәчһәли олмаз, руслар мүәјән сјаиси күзәшләрә кедәрдиләр. Амма ишғалчыларын өлкәмизә тамамилә мугавимәтсиз дахил олдугларыны да иддиә етмәк әдәләтсизлик оларды. Ләнкәрәндә, Шамахыда, Газәх, Шәмкир тәрәфләрдә гәсбкарларла ганлы дөјүшләр кетди. Лакин Кәнчә һакими Чавад ханла Ираван һакими Нүсәјнгулу ханын мугавимәти өз драматизми илә даим һәјәчан доғуруб.

Сисианов (Сисианашвили) Загафғазияны, әслиндә исә Азәрбачаны ишғал едәчәјини өһдәсинә кәтүрән чар кенералларындан бири иди. Онун бөјүк планлары варды. Анчаг јолу үстүндә Кәнчә ханы кими мөһкәм бир манеә дурурду. О, Чавад хана һәдә долу мәктублар јазыб, онун көнүллү рус итаәтинә кәлмәсинә чалышса да, бундан һеч на чыхмадығыны көрүб, 3 јанвар 1804-чү илдә Кәнчә галасына һүчүм етди. Бүтүн кәнчәлиләр ушагдан бөјүжә кими вәтәнләринин мүдафиәсинә галхдылар. Шиддәтли артиллерија аташларындан сонра гала диварлары үстүндә дөјүшләр кетди. Нәмин ганлы кечә гәдим шәһәрин әһалисинин демәк олар ки, јарыдан чоху гирылды. Чавад ханын өзүнүн дә синәси күлләрдән дәлик-дешик олды. Амма гала атрафында русларын да сәјсиз мејидләри төкүлүб галды.

Бајраглары бүрч үстүндә гурдулар,

Гоча, ушаг, һамысыны гирыдылар.

О заман ки, Чавад ханы вурдулар Санасан гирылды бели Кәнчәнин.

Бәли, гәдим шәһәрин сүгүту илә тәкчә Кәнчәнин јох, бүтүн Азәрбајчанын бели гирылды. Нәрчәнд ки, Сисиановун да синәси гоша гала гапылары бабағында Бакы ханы Нүсәјнгулу ханын аташи илә күлләбаран олды. Башы кәсилиб Иранә әрмәған көндәрилди. Анчаг чар империјасынын ордусу тукәнмәз, кенераллары сәјсиз-һесабыз иди. Бунунла бәлә, Чавад ханын гәһрәман мугавимәти вә өлүмү русларә көмәк едән шәрәфсизләрин азәрбајчанлыларын адына вурдулары тарихи ләкәни аз да олса јуду.

ҺАЧЫ ЗЕЙНАЛАБДИН ТАҒЫЈЕВ

(1838-1924)

Дәни Макнавелли краллар вә диктаторларә мәсләһәт көрүр ки, дикбаш табәәләринә чәзә верәркән онларын валидәјләринә вә һатта өвладларына гәсд етсә, ону бағышлаја-чаглар, амма сәрвәтләринә тохунса, јох. Бәлә чыхыр ки, инсанын вар-јоху, сәрвәти онун доғма адамларындан әзиздир. Амма ағыласыгмаз олса да, әксинә дүшүнәнләр дә доғулур. Бүтүн маашынын вә кәлиринин чохуну һәр ај јүзләрлә еһтијачы оланларә пәјләјән Үзәјир һачыбәјов вә XX әсрдә Азәрбајжан халгынын, әкәр бәлә демәк мүмкүнсә, мадди атасы һачы Зейналабдин Тағыјев бәлә фәвғәлнадир шәхсијәтләрдәндир.

Зейналабдин чох јохсул әилдә доғулуб, кәнчәлијиндә пәччыг дашыјан ишләмиш, амма өз зәкасы вә зәһмәти сәјәсиндә милјончу олмушдур. Онун бакыда вә дикар шәһәрләрдә тикдирдији көзал биналарын сәји-һесабы јохдур. Тағыјевин ингилабдан әввәл әл тутмадығы зијалы вә санаткар аз тапылар. Онларла азәрбајчанлы кәнч (Н.Нариманов вә Ш.Мәмләдова) онун тағауду илә харичи өлкәләрдә тәһсил алмышдыр.

О дөврүн Бакы гәзетләринин һансы биринә бахсан, еһтијач вә ачыг чәкән Азәрбајжан вә мүсәлман әјәләтләринә јәрдәм едәнләрин сјаһысында илк өндә З.Тағыјевин ады дурур. З.Тағыјев милли мәтбуат органларынын, шайр вә јазычыларын китабларынын нәшрини малијәләшдирди, бир сөзлә, бүтүн варлығыны халгына һәср едирди. Азәрбајчанын болшевик режими исә бу гәдәр бөјүк шәхсијәтин гызыны илләрлә зирзәмидә јәшәјиб јарыдиләнчи һәјәт сүрмәјә мөһкүм етди.

З.Тағыјев һәһәјәт, өз гижмәтини алды вә јахшы ки, гызы вәфат етмәздән әввәл атасынын бөјүк хидмәтләринин дөјәрланмәсинин шаһиди олды.

Лакин онун пәјәгәтләринин ән бариз чәһәти өзү кими пәјәгәтли шәхсијәтләрә һимәјәдарлыг вә АДР ордусуну һәр чүр пәвәзимат вә һәрби сурсатларла тәмин етмәсидир. Мәһз бунун сәјәсиндә Азәрбајжан ордусу 1920-чи илин апрелиндә ермәни ордусуну Әскәрәндә дармадағын етмишди. Үмумијәтлә, XX әсрин 20 илини З.Тағыјев вә Ү.Һачыбәјов эпохасы адландырмәк доғру оларды.

Бу күн Азәрбајчандә һакимијәтин кланы үзләринин јүзләрлә милјонерләри Зейналабдин алыб-сата биләр. Амма милли гејратин вә пәјәгәтин јохлуғу бу милјонлары вә онларын саһибләри тамамилә фәјәдәсиз едир.

ЧАҲАНКИР КАЗЫМБӘЛЛИ

(1885-1955)

Полковник Чаһанкир Казымбәлли 1885-чи илде Кәнчәдә анандан олмушду. Петербург һәрби һава Академијасыны битириб I Дүңја муһарибесиндә иштирак етмишди. Сонра вәтаннине гајдыб Кәнчә алајында бригада командир олмуш, Кәнчә гијамындан сонра Түркијә, орадан да Полшаја кедиб өмрүнүн ахырына кими болшевик Русиясына, сонра исә Совет империясына гаршы муһариза апармышды.

Болшевикләре гаршы Кәнчә гијамына рәһбәрлик етмиш полковник Чаһанкир Казымбәлли белә демишди: "Гој биз мәғлуп олаг, ләкин гој дүшмән дә өз гәлабасына жүзләрлә, минләрлә мејидләрин үзәриндән аддымлајыб кечсин. Гој 28 Мәј күнү тарихимизә тәкчә мүстагиллимизин елан олундуғу бир күн кими јох, һәм дә вәтән меһрабында бөјүк гурбанлар күнү кими һәкк олунсун. Гој 28 Мәј күнү дүшмән амансыз мүғавимәтлә гаршылансын. 28 Мәј күнүнүн пәјагәтли мүғавимәти бизим мәнави гәлабәмизи сүбүт етсин".

Догрудан да, белә олду. Чаһанкир бәј 1920-чи илин мәјын-да, болшевикләрин һакимийәти әлә алдығыны ешидән күнү Кәнчәдә бир јандан XI ордуја, дикәр јандан Јелендорф тәрәфдән кәлән дашнак вә болшевик гүвәәләринә елә амансыз зәрбәләр вурду ки, минләрлә ишғалчынын мејиди Кәнчә әтрафында итләрә, чалаған вә гузгунләра гисмәт олду. Дүшмәнләр бир һәфта әрзиндә кечә-күндүз һәмлә вә һүчүм етдикдән, гәдим Кәнчәни гасырға кими дәнә-дәнә артиллерия вә пулемјот атәшинә тут-дугдан вә минләрлә итки вердикдән сонра артық мүғавимәтин мәнасыз олдуғуну көрүб Чаһанкир бәј вә силаһдашлары 5 ијүн кечәси дөјүш мөвгеләрини тәрк етдиләр. Дөјүшләрдә адлары һәлә дә һеч кимә мәлум олмајан орду кенералы ЧАВАД БӘЛ ШЫХЛИНСКИ, Азәрбајҗан ордусунун баш лейтенанты МӘМ-МӘД МИРЗӘ Гаҗар, сүвари дивизијасынын рәиси кенерал Теј-мур бәј НОВРУЗОВ, полковник ГАУЗЕР, капитан МИРЗӘЗА-ДӘ, халг гәһрәманлары САРЫ ӘЛӘКБӘР, ГАЧАГ ГӘМБӘР, ГА-РА МЕНДИ азадлыг уғрунда һәлак олдулар.

НӘСИМИ

(1869-1917)

Нәсимини түркмәнләр өз шаирләри һеса-саб едир. Бу барәдә китаб да буракмыш-дылар. Чүнки онун конкрет һаралы олдуғу билиммир. Шерләриңдә дә бән, вермазам, олалим, декил, көрәкмәз, ганы (јәни һаны), анда, недәр, гандасан (јәни һардасан) кими түркмән, османлы вә өзбәк дилинә хас олан дөјимләр болду. Ләкин дәриндән вә диг-гәтлә таһлил вә тәдгиг едилдикдә, Азәрбајҗан дилинә мөхсүслүг бөјүк әксерийәт тәшкил етдији ајдын көрү-нүр. Адынын һәр икиси лагабдир. Поезијасы мәналы вә фәлсафи-дир. Бунунла белә, јарадычылығынын бөјүк гисми конкрет фәлса-фи вә идеоложи консепсијанын - һуруфилијин тәрәннүмүнә һәср олундуғундан муәјјан јекнасаклик вә бир нөв вариантлар тәсири бағышлајыр. Әввәлән, онун инсан кими (муәјјан камил нүсхәләри олса да), нөгсанлы вә үмумиликдә чаһил бир мәхлүғу Аллаһ һеса-б етмәси нә дәрчәдә дәрин бир фикирдир, билмирәм. Икинчиси, һәтта көзәллик вә севкини дә јалныз һуруфиликдә ахтармағ аны һәјәтын көзәлликләринә көз јуммағдыр. Умумийәтлә, нечә иде-оложија олур-олсун бүтүн јарадычылыг енерјисини, бүтүн поетик гүдрәти она һәср етмәк нә дәрчәдә мүдрәкликдир? Бүтүн бунла-ра бахмәјарағ, Нәсимини поезијасы марәгла охунур вә чохлу һейра-тамиз образлары илә мүасир сәсләнир.

Чаду көзләрини үјүдән ојанды.

Фитнә гыльыр ол бу таб ичиндә.

Һәр ким сәнә мүнкір олду еј чан,

Галды әбәди әзаб ичиндә.

Мәндә сығар ики чаһан,

Мән бу чаһана сығмазам.

Јахуд,

Јахуд,

Вә, "Булуңмаз" рәдифли гәзәли занкин, маһалы вә һәдсиз дәр-чәдә бүтүн заманлар үчүн актуал сәсләнир. Башдан-ајаға контрастлар үзәриндә гурулмуш бу шердә шаир јазыр:

Чүн чәрхи-фәләк чаһилү-надан севәр олду.

Пәс-ләчәрәм уш-фәзлә хәридр булуңмаз.

Бир һалда ки, фәләјин чәрхи дә наданлары севир, онда фәзи-ләтә мүштарә таһпилмаз. Демәли, һәјәтдә пәјагәт саһиб олмағ фәйдәсыз вә мәнасыздыр. һәјәт зоракы вә бајағы адамлар үчүн тәшкил едилиб.

Әлбәттә, елә Нәсимини дә бүтүн бөјүк илһамлы шаирлар кими арабир һуруфилијин чәрчивәләрини гирыб дағдыыр, зиддийәтлар ичиндә чырпыныр.

Фәләјин әсли нәдәндир, мәләјин әсли нәдән!

Адәмин сурәтинә бунча тәләбәр нәдир!

Бир чибин тәбинә бах, бал нәдән, зәһр нәдән!

Јәнә бир јердә әчәб көң нәдир, мар нәдир!

Јахуд бир шериндә дүңја һәјәт вә нәмәтләринә чан атыб:

Бу күн базар едән күлшән чәмөндән, нәләвү-күлдән

Гәнимәт көр ки, беш күлпүкдүр тамашасы бу базарын,

дејир.

Башға бир гәзәлиңдә исә тамамлә әксинә олан фикерлә үсән едир:

Вары мөһнәтдир чаһанын, нә умурсан, еј конул,

Ләнәт олсун бу чаһана, һәм чаһанын варына.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, Нәсимини гүдрәтли шаирдир.

ЗƏРДУШТ

(с.в. V-VI əsrlər)

Миладдан əvvəl VI əsрдə јашамыш бу мұдрик инсанын дүңјакөрүшү онун вахтила өкүз дәриләринә јазылмыш "Авеста" асариндә әкс олунмушдур. Сонралар орижинал јандырылмыш вә гадим зәрдуштчу парслар ону өз дилләринә тәрчүмә едиб өзлари илә Һиндистана апармышлар. XIX əсрдә Авропа дилчиләри вә дини дүңјакөрүш тәһлилчиләри "Авеста" мәтнләриндә чохла сәјдә туран, түрк элементләри тапмыш вә буну онунла изаһ етмишләр ки, Македониялы Искәндәрин јандырдыгы өкүз дәриләриндәки орижинал күман ки, түрк дилиндә имиш. Әкс тәғдирдә бу гәдәр сьрф түрк сөз, ифадә вә ампалларынын һардан кәлдијини изаһ етмәк гејри-мүмкүндур.

Хејирлә шәрин, Һөрмүзлә Әһримәнин әбәди мүбаризәси үзәриндә гурулан Зәрдушт дүңјакөрүшү әлбәттә, бу күнүн дүшүнчә савијәсиндә сәдәләвәһ көрүнүр. Чүнки биз јахшы билирик ки, тәк-тәк нүсхалар истисна олмагла пис вә јахшы адам јохдур. Үмумијәтлә, јенә һамин истисналар нәзәрә алынмазса, әлбәттә нисбәт вәр. Мәсәлән, ики, мұхтәлиф характерли адамы ејни шәраитдә гојсан, фәрг дәрһал нәзәрә чарпачағ. Бири өзүнү аз, о бири чох зүлмкар, бири аз, бири чох ачкөз, бири тамам манавијәтсиз, бири мүәјјән әхлағ саһиби кими кәстәрәчәк. Вә чүзи дә олса бу фәргин өзү һардаса Зәрдушт дүңјакөрүшүнә һағг газандырыр. Һәттә характерчә вә әхлағчә тамамилә позгун вә ја әксинә инкилисләр кими чентлмен халғлар вә милләтләр дә вәр. Лакин атавизм бу вә ја дикәр дәрәчәдә бүтүн этнос вә фәргләрдә мөвчүддур.

Зәрдуштүн һәм табиат гүввәләрини, һәм дә инсанлары ики зидд вә бир-бирини инкар едән чәһнәләрә бөлмәси казибәли көрүнүр. Көтүрәк, ишығла гаранлығын мүбаризәсини. Әслиндә бурада һеч бир мүбаризә јохдур. Садәчә оларағ гаранлығын ишығын јохлуғудур. Јахүд, тутағ ки, Һејдәр Әлијев Азәрбајҗан КП.МК-нын биринчи катиби олардә халғын, зәһмәткешләрин гајғысына галыр, онларын шикајәтләринә гулағ асыр, республикада мүәјјән дәрәчәдә ганунлара әмәл едилирди. Мүстағил Азәрбајҗанын президенти олардан сонра исә бүтүн бунлары унутду. Инди дедәк ки, әвәлләр хејири, сонра исә шәри тәһәсәсүм етдирир, гәтијјән дүз олмаз. Садәчә оларағ, әввәл онун өзүнүн башы үстүндә ағалары вәрды, инди исә јохдур. Јани, о вахт о, мүәјјән дәрәчәдә хејирхәһ вә әдәләтли олмаға мәчбур иди.

Беләчә, VI əсрдә Азәрбајҗанда доғулан, бурда өз дини дүңјакөрүшүнү формалашдыран, амма ону инкишаф етдирә билмәјән гәдим пејғәмбәримиз о вахт империја пәјтахты олан Бактријаја кетмиш, орада бир сыра ағыр сынағлардан сонра фарс һөкмдарларына тәсир едиб өз дининин тәнтәнәсини көрмүшдур. Сонрақы әсләрдә хүсусән XVIII-XIX јүзилликләрдә Авропада јайылан, "Авеста" бир чох дилләрдә нәшр едилмишдир. Онун бир һиссәси Исмајыл Шәмсин тәрчүмәси илә Гафар Кәндли тәрәфиндән Азәрбајҗан дилиндә нәшр едилмишдир.

НӘСИРӘДДИН ТУСИ

(1201-1274)

Азәрбајҗан шаирләрдән бөлсә, алим вә философлар чәһәтдән о гәдәр дә вәрлы дејил. Оларлары дә бөјүк Мирзә Фәтәли истисна олмагла (о да "Камалүдвәлә мәктублары"ны фарсчә јазыб), һамысы јабанчы дилләрдә јазылар. Беләләриндән бири дә Нәсирәддин Тусидир. Доғулдуғу јер дәгиг мәлум олмаса да, һәр һалда Туси кими таныыр. Кәчлијиндә һансы бир күнаһы сәјәсиндәсә тутулуб Әләмүт галасына салынмыш вә бурада нә аз, нә чох дүз 20 ил фәхри дустағ кими јашамалы олмушдур. Һәр һалда күнү пис кечмәјиб. Чүнки һәм охујуб өјрәниб, һәм дә хејли јазыб јаратмышдыр. Үстәлик һәлә, о гәдәр чох гүввәси галыб ки, чыхандан сонра Азәрбајҗанын татар-монғол һөкмдары һулакунун сарајына кәтирилиб. Бу гүд-рәтли һөкмдарын мәсләһәтчиси тәјин олунан Туси Бағдаддын алынамыш вә хилафәтин сијәси һөкмранлығына сон гојулмасынын тәшәббүсчүсү вә иштиракчысы олмушдур.

Онун мәсләһәти илә Марағада бөјүк елм шәһәрчији тәшкил олунмуш вә дүңја шәһрәтли расадхана јарадылмышдыр. Дүңјанын һәр јериндән алимләр, ријәзијәтчылар вә астрономлар бура кәлиб, елми јарадычылығыла мөшғул олмушлар. Тусинин зәһмәти илә Азәрбајҗан мүәјјән мүддәтә Јахын Шәргин елм мәркәзинә дөнмүшдү. Алимләрин дедијинә көрә, Тусинин 76-ја гәдәр әсәри вәр. Әлјазмаларынын чоху бу күнә кими дүңјанын бир чох китабханаларында горуноу. Бәзиләри бир нечә дафә нәшр олунмушдур. О дөврүн бүтүн елмләрини аһатә едән бу әсәрләрин һәләлик Азәрбајҗан дилиндә "Әхлағи - Нәсири" адлы јалныз бирчәси нәшр олунмушдур. Әсәри зәһмәткеш шәргшүнас Рәһим Султанов тәрчүмә етмишдир.

Чох марағлы фикирләр вә мүддәләрлә зәнкин олан бу әсәр кәстәрир ки, Тусинин дикәр әсәрләриндә дә бу чүр әһәмијјәтини итирмәмиш мәтләбләр чохдур.

Туси дүңјадә ән чох астроном кими таныыр. Чүнки онун тәртиб етдији улдуз каталогу вә "Зил Елхани" әсәри бу мәсәләләрә һәср олунмуш ән гәдим елми гајнағлардандыр.

Өмрүнүн ахырларында Бағдада кедән Туси орада дә вәфат едиб Чами мәсчидиндә дағн олунмушдур.

ХАГАНИ

(1126-1199)

Бәди фәлсәфи сөз сәррафлары Хаганиә "Мәналарын җарадымысы" лагәбинн верибләр. Амма, бир халгын ки, мин нафариндан биринин дә бу мәналардан бәһрәләнемәк имканы јохдур, онларын нә фәйдасы. Биз әксәр классикләримиз кими, Хаганини дә тәрчүмәдән охујуруг. Шерин тәрчүмәси исә нечә дејәрләр, "сүјүн сујудур". Бизим классик шәир вә философларымыз елм вә әдәбијәтәымыз үчүн дә бир нөв "бешинчи калонна" ролуну ойнајыр. Јәни әспиндә бир нөв дүшмәнләримизә ишләјирләр.

Башга классик шәирләримиздән фәргли олараг Хаганини доғулдуғу вә вәфат етдији јер мәлумдур: Шамахы вә Тәбриз. Нәр икиси Азәрбајҗандадыр.

Атасы Әли дүлкәр иди вә оғлунун да онун сәнәтини давам етдирмәсини истәјән ата илә оғул арасында мүбәһисә илләрлә давам едиб. Ипһамлы шәир олдуғуну көрүб Ширваншәһләр сарајына дәвәт едибләр. Орада Мәликшүәра Әбүл-Үләнһин ғызына евләниб. Ләкин җајынатасы илә дә јола кетмәјиб. Она көрә сәјәһатә чыхыб, јахын Шәрг өлкәләрини кәзиб. Ләкин бу дәфә Ширваншәһ Ахситанла јола кетмәјәрәк зиндана атылыб. Сонра бурахылыб ата јурдуну тәрк етмәјә мәчбур олуб. Тәбризә кәлиб вә орада дә вәфат едиб.

Хагани нәр јердә өзүнү вә поезијасыны тәрифләјир. Ләкин тәәссүф ки, бу көзәллији вә дәринлији гејд етдијимиз кими охучулар чәтинликләр һисс едир. Онун әсәрләри - гәзәл, гәсидә, фәхријә, мәдһијә, һәбсијә, шикәјәтнамә, рүбаи вә гитәләри Азәрбајҗан*дилинә тәрчүмәдә тәсирсиз вә ағыр охунур. Нәрчәнд ки, тәшбәһләри вә истирәһәләри гејри-әди вә орижиналдыр. Ләкин бир аз фикирләшиб көрүрсән ки, бу орижиналлыг дә, тәрчүмә дә әсл көзәллик вә дәринликдән мәһрумдур.

Јолунда ғылынчла өлдүрүлсәм мән,
Хошдур буну әкәр сән истәјирсән.
Ајағым онунчүн дәрдә дүшүб ки,
Ајрыла билмәјим бир даһа сәндән.

Јәни шәир демәк истәјир ки, ајағы она көрә хәстәдир вә тәрпанә билмир ки, о, јарындан ајрылмасын. Бу Хагани дәринлијинә вә орижиналлыгына нүмунә сәјылә билән бир гитәдир. Анчаг көрүндүјү кими, тәрчүмәдә чох әди вә прозаикдир. Нәлә "мән", "истәјирсән", "сәндән" кими сөнүк гафийәләри демирлик.

Јахуд башга бир мисал. Севкилиси дәниздә кәмидә үзән шәир јазыр:

Гәрибә һал вардыр, онунла мәндә,
Јел мәним әлимдә, јел әлиндә јәр.

Көрүндүјү кими, нәдәсә марағлыдыр. Амма әлбәттә, Низаминин "белим әјилиб, чүнки итмиш кәнчлијими ахтарырам" кими мәһәләндирмәләры илә мүҗәјисәдә гејри-тәбии вә бәсит көрүнүр.

Бүтүн бунлара бахмәјараг, Хаганини сонраки фарсдилли шәирләримизә тәсири шүбһәсиздир.

БӘҺМӘНЈАР

(993-1066)

Әбүлһәсән Бәһмәнјар Шәргдә бир-биринин ардында доғулан нәһәнк мүтәфәккүрләр дәстәсинин нүмәјәндәләриндәндир. Вә биз дә фәхр едирик ки, Фәраби, Бируни, Ибн Синаларын чәркәсиндә бизим дә нүмәјәндәмиз вар. Бәһмәнјарын XI әсрин биринчи јарысында јашадығы барәдә, һәјәти һағғында тәзкирәләрдә гәлән бир нечә кичик рәвәјәтдән башга, һеч нә тапа билмирлик. Нәмин рәвәјәтдә бир јенијетмә оғланын Ибн Синанын хаһиши илә она од кәтирмәси нәғл олунур. Ибн Синан көрүр ки, оғлан өз ағлы илә овчунә торпаг төкүб үстүндә дә көз гојуб кәтириб. Бу шәһрәтли философун чох хошуна кәлир вә ону өзүнә шәкирд көтүрүр.

Бәһмәнјар өз мүүәллими кими тәбии ки, Аристотел мәктәбина мәнсуб философ иди вә әсәрләрини әрәб дилиндә јазырды. О дөврдә әрәбчә јазмағы әлбәттә баша дүшмәк олар. Бир тәрәфдән дилин имканлары бөјүк иди, икинчиси артыг бу дилдә зәнкин фәлсәфи сәрвәт варды вә нәһәјәт әрәбчә јазыланлары бүтүн әрәб дүнјасында һәм һәкимләр, һәм дә философлар охуја билирдиләр. Бунә көрә Бәһмәнјар "Мәнтиг китабы", "Тәһсил китабы", "Мусиги китабы", "Варлығын мәртәбәләри", "Көзәллик вә хошбәхтлик китабы" кими фәлсәфи әсәрләрини әрәбчә јазыб фәлсәфә тарихинә даһил олмушдур.

Нәр шәјин маһијәти вар вә демәли маһијәт илә мөвчуд оланлар артыг нәтичәдир. Бүтүн варлыг НӘТИЧӘЛӘРЛӘ долу-дур. Вә демәли һанчәнса, кәинат ејнијлә бу чүр СӘБӘБЛӘРЛӘ долу имиш.

Бәһмәнјарын әсәрләриндән артыг русчә нәшр олунаны варса, Азәрбајҗан һәлә бу наһијәтлә өјүнә билмир. Вә һанчәнса бу ишә киришәчәк адам бәлкә дә һеч дүнјәя кәлмәјиб.

НАДИР ШАҺ

(1688-1747)

Азәрбајҹанын вә Иранын түрк шаһлары ичиндә Шаһ Исмајылдан сонра ән гүдрәтли һөкмдар вә сәркәрдә олан Наdir шаһ тәлејинин драматизми вә фачивилији илә фәргләнир. Сада аиләдан чыхыб өз ағлы, ирадәси вә мәһарәти илә Иранын шаһы дәрәчәсинә үксәлән вә әлкәсинин әразисини ики дәрәдән чох кенишләндирәрәк, XVIII әсрин ахырында Индистаны диз чөкдүрән, Русия вә Түркияни белә горхудан бу һөкмдар, дипломатия вә дахили сijasәтдә нә гәдәр садаләвһ вә сәриштәсиз иди. Франсыз тәдҹигатчысы вә язычысы Жан Кеар јазыр: "Наdir дахилиндә нә баш версәјди, үзүндә әксини-тапарды. О кечә сәрај адамлары Наdirин үзүнү тутгун көрәндә титрәдиләр".

Веркиларин чохлуғундан вә пулу өдәјә билмәјәчиндән (бәд-бәхт Наdir бу гәдәр пулу вә ғызылы нәјирмиш, мәлум дејил) Наdirин гәрдашы оғлу, Систан һакими Әлигулу алачсызлыгдан гия-фәсини дәјишиб јолда атлары бир-бири илә әвәз едә-едә Гочана кедән Наdirин дәлынча кәлиб Мәшһәдә чатыр. Вә бурада Наdir шаһын 4 шәхси алај башчыларыны чохлу ғызыл вә Наdirин бүтүн нәслинин көкүнүн кәсилчәји вәди илә онларын шаһы өлдүрмәк үчүн разылыгларыны алыр. Бу фәлакәтли суи-гәсд кечәсини Ж.Кеар усталыгла тәсвир едир:

"Шам јемәјинә һазырлашан Наdir шаһа хәбәр кәлир ки, јанына үст-башы тоз ичиндә олан чапар кәлиб. Шаһ чапары гәбул едир, чапар мәктубу она верир. Мәктубда хәбәр верилирди ки, Әлигулуну Мәшһәддә көрүблар. Бу исе о демәк иди ки, Әлигулу Наdirә суи-гәсд һазырлајыр. Наdir шаһ һәмин 4 шәхси алај башчыларына, јәни Әлигулунун суи-гәсди ичрә етмәјә разы салдығы адамларә үзүнү тутуб деди: Хәниләр, етдијиниз хәјәнәтин муздуну овчунуза гојачағам. Неч ким чынғырыны чыхартмады, неч ким дә сорушмады йи, нијә бизи хәин адландырырсам. Онларын Наdirин көзләринә белә бахмаға чурәтләри чатмады. һәмысы башыны ашағы дикмишди. Муса бәј, Сәләһ бәј, Мәһәммәд бәј (суи-гәсди ичрә едәчәк адамлар) дәһшәт ичиндә идиләр. Онларә елә кәлди ки, Наdir суи-гәсддән хәбәрдардыр. Сүфрә архасында отурмуш шаһ исе, елә гәзәбли иди ки, боғазындан тикә кечмәди вә гаршысында дәјәнәнларә деди: "Әкәр сабаһа гәдәр бу Әлигулу надүрүст тапылса, сизин тәгсириниздән кечәрәм".

Бу сөздән сонра суи-гәсдчиләрә мәлум олур ки, шаһын онларын планларындан хәбар ијохдур. Она көрә раһат нәфәс алырлар. Анчаг билирлар ки, Әлигулу сабаһа гәдәр тапылмаса, көзләри кор едиләчәк. Шаһын јанындан чыхыб елә һәмин кечә өз дәһшәтли планларыны һәјәтә кечирирләр. Суи-гәсдчиләрин бири Гочу бәј Әфшар Уруми Наdir шаһын көзәтчиләринин башчысы иди. Бу дөрд адам көзәтчиләри мәһарәтлә алдадыр, кечә јарыдан кечмиш, сийрмәғлылнч шаһын чадырына кириб өз дәһшәтли әмәлләрини һәјәтә кечирирләр.

Беләликлә, Иранын вә Азәрбајҹанын ән гүдрәтли һөкмдары чыгыз, әмма алачсызлыгдан чәсур олан дөрд јахын адамынын гурбаны олур. Әлбәттә Наdir шаһ дәрин вә мүдрик һөкмдар дејилди. Веркиләри бу гәдәр артырмаға лүзум јох иди. Ән тәәччүлүсү исе гејд етдијимиз кими тамамилә садаләвһ бир адамды. О гәдәр садаләвһ иди ки, өз шәхси кешикчисинә белә ону едам етдирәчәјини билдирди. Јери кәлмишкән, гејд едәк ки, Ағамәһәммәд шаһ Гачар да ејни сценаринин гурбаны олмушдур.

МИРЗӘ ШӘФИ

(1806-1852)

1846-чы илдә Фридрих Боденштедтә бағышладығы шер дәфтериндән Мирзә Шәфи Вәзех әслиндә, неч нә газанмады вә Боденштедтин нәмәрдлији учбатындан онун ады тамамилә реал мәрзунуну итириб, рәмзи бир мәнә алды. Иш о јерә чатды ки, һәттә вәтәниндә белә, башыбәлә әдәбијатчылар онун јарадычылығына шүбһә етдиләр. Алманлар исе әсримизин 20-чи илләриндән Мирзә Шәфи нәғмәләрини Боденштедт имзасы илә чап етдирмәни дәјәндирдиләр.

Ф.Боденштедтин Мирзә Шәфи һағгында хәтирәләриндән үч ситат кәтирәк.

Боденштедт 1853-чү илдә Берлиндә нәшр олунмуш "Шәргдә мин бир күн" китабында Мирзә Шәфи һағгында белә јазыр: "О, һәјәт көзәлликләринин нәдә олдуғуну чох көзәл билсә дә, башгаларынын хошбәхтлијинә һәсәдсиз бахырды".

Ајдындыр ки, севкисиндән, иш, һәттә јашајыш јериндән белә мәһрум олан бир адамын башгаларынын хошбәхтлијинә һәсәдсиз бахмасы үчүн нә гәдәр бөјүклүк, сағлам дүшүнчә, үксәк ағыл вә күчлү ирадә пазымдыр.

Боденштедт даһа сонра јазыр: "Һәјәтдә бу гәдәр аз тәләбаты олан икинчи белә бир адама мән даһа неч вахт раст кәлмәдим".

Исан јалныз һиссләри үзәриндә һөкмран оlanda, дүнја нәмәтләринин јохлуғуну бу дәрәчәдә сакитчә гаршылајыб һәсәдсиз вә ағрысыз јашаја биләр.

Вә нәһәјәт, китабынын башга бир јериндә шәһәри кәзәркән Мирзә Шәфини Тифлисин һәнзә бир дәланындаса, хошбәхт бир анда, севкисли һәфизәәј үрәјини ачанда корән Боденштедт јазыр: "Мән дәјәндим, гулағыма таныш сәс кәлди. Таныдым. Бу, Мирзә Шәфинин сәси иди. Мән онун махмәр кафтанчыны вә көзәлинин зәриф донуну да көрдүм. СӘН өзүнү евин колкәсиндә көрүнмәз зәнн едирдин, анчаг мән сәни көрүрдүм вә мән һәмин мәнзәрәни неч вахт унутмајачағам, еј мүдрик инсан!"

Бәли, тәле ким нәјә чан атырса, кеч-тез, аз мүддәтә дә олса она говушмағ имканы верир вә үрәјимиз аз да олса тәсәлли тапыр ки, көзәллији бу гәдәр гүдрәтлә тәрәннүм едән бир инсанын өз идеальна, өз севкисинә говушмағ имканы да олуб.

Бүтүн јухарыда дејиләнләри јазандан сонра Боденштедтин Мирзә Шәфини олүмүндән 20 ил сонра тәләбәләринә өзүнүн Мирзә Шәфи чағырылмасына нечә ичәзә вердијини анпамағ һәттә мәнин кими скептик үчүн дә чәтиндир.

МИРЗӘ КАЗЫМ БӘЈ

(1802-1870)

Башга халг ичиндә ассимиляция олмауш шахсләрин бөјүк вә сагалмаз мәрази олур: адыны габул етдикләри халгын фанатикчасина парәстишкарына çevрилирләр. Рус тәбәәлијини габул едиб, әсәрләри вә педогожи фәәлијәти ила рус шәрғшүнәслығынын патриархы дәрәчасинә јүксәлан Мәһәммәд Әли Мирзә Казым бәј дә бу хәстәлијә тутулмушду. Дәрбәнддә Шейхүлислам Гачы Гасымын аиләсиндә тәлим вә тәрбијә алан бу чаван һәштәрхана сүркүн едилән атасынын јанына кәләндән сонра бирдән-бирә... мүсәлманлыгдан имтина едиб христианлыгы габул етди вә бирдән-бирә һатта адыны да дәјишиб Александр олду. Кәләчәк тарихчи вә дилчини бу гејри-ади аддымы атмаға нә мәчбур етмишди? Бөјүк Мирзә Фәтәлинин "нухулупар" адландырдыры ачкөзлүк, јалтаглыг, шәрәфсизлик, гүдурғанлыг вә шүүрсүзлүг мүһитими? Јахүд јалһыз бу јолла дүнјанын ән шовинист өлкәси олан Русияда шөһрәт вә мәнсәбә чатмағын мүмкүн олачағыны дүшүнән сојуг һағг-һесабламы? Нәр һалда Александр Мирзә Казым бәј сон нәтичәдә мәғсәдина чата билмәди. Јалһыз Казан, сонра исе Петербург университетләриндә профессор вә һаһәјәт Русия Елмләр Академијасынын мүхбир үзлүјүнәдәк јүксәлә билди. Руслар бүтүн милләтләрин нүмәјәндәләрини чох асанлыгла бу мәнсәблә шәрәфләндирдикләри һалда (һатта онларын өз милли дөвләтләринин јарадычылары олдуғуну инкар едәнләрин белә) дүнәнки Азәрбајҗан түркүнү һәдсиз хидмәтләринә баһмајарағ, пилләкәнин јарысында гојдулар.

Әсәрләринә кәлдикдә исе, әлбәттә онларын һеч бириндә, мәсәлан, Мирзә Фәтәлинин "Кәмәлүддәвлә мәктублары"нда вә мәғәләләриндә олан нечә дәрәҗәләр, "блеск" јохдур. Үмүмијәтлә, бүтүн әсәрләриндә рус ағаларына хош кәлмәк мејли ачығ-ашкар һисс олунур. Бу исе бизим дәјишмәз вә позулмаз милли беләмәыздыр. Рус алим вә тарихчиләринин бөјүк әксәријәти рус табиятиндаки мүтилији көрүб тәнгид етдикләри һалда, Казым бәј һеч бир лүзүм олмадан бунун әксини иддиә едиб дәнә-дәнә рус халғыны бөјүк, әзәмәтли, азадлыгсөвәр халғ адландырмыш, белә бир халгын бөјүк кәләчәји олдуғуну, јәни ону азад вә фираван бир кәләчәк көзләдијини иддиә етмишди.

Әсәрләринин чоху әһәмијәтини итирән Казым бәјин јалһыз Шейх Шәмил вә Мүридизм һағгында мәғәләләри вә Иранда Бәбиләр һәрәкәтына һәср олунан әсәри мөјәјан марағ кәсб едир. Үмүмијәтлә, мәним үчүн онун "Уғурлар һағгында" мәғәләси вә 1600-чү илдә һәштәрхананын алынмасына һәср олунмуш ессеси даһа чох әһәмијәтлидир. Нәрчәнд ки, бурада да мүәллиф һәр јердә өз милләтинин характеринә үғун оларағ, рус ишғалына һағг газандырар.

ПИШӘВӘРИ

(1892-1947)

Чәнуби Азәрбајҗана бу күн сияси хадимләр, сияси мүтәфәккирләр вә һәмәйдән даһа артыг азадлыг мүчәһидләри ләзымдыр. Шаирләр болдур, тачирләр нә гәдәр десаң, азадлыг вә мүстәғиллик мүчәһидләри исе јох дәрәчәсиндәдир. Доғрудур, иртича күчлү, мүғавимәт амансыздыр. Амма һағг көз габағындадыр. 30 миллионлуг халгын ады, варлыгы дүнја үчүн јох кимидир. Фәдакарсызлыг, милли һејсијәтсизлик, горхагылыг, конформизм 30 миллионлуг халгы СИЈАСИ ХАММАЛА дөндариб.

Сәттархан кими Сејид Сәфәр Пишавәрини да Бакынын ингилаби мүһити һазырламышды. Мирзә Фәтәли, Сабир, Мирзә Чәлил мәктәбиндә јетишән Пишавәри совет ордусунун Рза хан режимино ифлас етмәси нәтичәсиндә јарадылан шәраитдән истифада едәрәк, Чәнуби Азәрбајҗанын мухтаријәтини елан етди. Социализми идеоложи әсас көтүрүб шималлы кадрларын кәмәји илә республика структурларыны јарадан Пишавәри, ола биләчәк ән пис нәтичәни фикирләшиб она һазырлашмағ, илк нөвбәдә јалһыз вә јалһыз бүтүн халгы сәфәрбәр едиб, силәһландырыб кәләчәк дојушпәрә һазырламағ әвәзинә Сталинә вә совет ордусунун кәмәјинә бел бағлајыб икинчи дәрәчәли проблемләрин һәллине киришди. Нәтичәдә орду чәкилиб кедән кими Азәрбајҗанын дахилиндәки сатғынпарла Ирандакы азәрбајҗанлылар, гашгајлар, афшарлар кәч республикаја һүчүм етдиләр вә мүғавимәтә һазыр олмајан јүз минләрлә вәтәнпарварни гырдылар.

Бу гәдәр амансызлыгы көзләмәјән халғ сечмә, кәч вә күчлү нүсхәлариндән, ән башлычасы исе азадлыг вә мүстәғиллик идејаларынын дашыјычыларындан мәһрум олду. Беләликлә, Пишавәри әмәлләринин нечә пуч едилдијинин шаһиди кими совет Азәрбајҗанына панаһ кәтирмәјә мәчбур олду. О, Сталина мәктуб јазыб ону Чәнуби Азәрбајҗанын милли азадлыг һәрәкәтына гаршы намәрәдликдә тәнәләди. Сталин дә чаваб мәктубунда буну чәнубдә ингилаби ситуасиянын јетишмәмәси илә әсәсләндирди.

Пишавәри артыг лүзүмсүз иди вә онун мөвчудлуғу совет режиминә мане олурду. Она көрә шанлы КГБ-миз ермәниларин вәситәсилә ону газәја үғрадыб, арадан көтүрдү. Ләкин 1946-чы илдән бәри артыг Хијабани вә Пишавәри идејалары сияси реаллыг кими инадла өз һәллини көзләјир. Вә Иран режими һакимијәт башында кимләр олурса-олсун, ондан оддан горхан кими горхур. Бу аномалија нә вахтан давам едәчәк, һеч ким билмир.

ФӘТӘЛИ ХАН ХОҖСКИ

(1875-1920)

Бөжүк шәхсијәтләр надир һалларда өзләриндән сонра дәјәрсиз өвләдлар го-
журлар. Әлбәттә, бурада атанын характе-
ри асас рол ойнајыр. Лакин һәтта оғланла-
ры да даһи олмасалар белә, даһинин өв-
ләдлары кими сон дәрәчә марағлы ва
уникалдырлар. Фәтәли атасы кими һәрб
мејданларынын генералы олмаса да, сијасәт
мејданынын асы олдуғу шәхсиздир. Онун
бабасы Чәфәргулу хан Иран шаһы
Фәтәли шаһла вурушмушду. Лакин гүвәләр
гејри-барабар олдуғуна көрә о көчүб
Шәкијә кәлмиш ва бу вилајәтин ханы ол-
мушду. Белә насилдә доғулан Фәтәли хан
әввәлчә Кәнчә кимна-
зијасыны, 1901-чи илда исә Москва
Дөвләт Университетинин һүгүг
факултәсини битириб, бир мүддәт
Күрчүстанын мүхтәлиф шәһәрләриндә
мүстәнтиг, прокурор муавини ишламиш-
дир. 1907-чи илдә Јелизаветпол
губернијасындан Дөвләт Дума-
сына депутат сечилан Фәтәли хан
бурада 17-чи илә кими мүсәлман
фраксијасынын үзвү кими һәм өз
халғынын, һәм дә үмумрусия
мүсәлман халғларынын хейринә
гызғын фәалијәт кәстәрмишдир.
Лакин јалныз Азәрбајчан
Демократик Республикасынын
јарадылмасындан сонра Фәтәли
ханын сијаси гүдрәти үзә чыхды.
Милли дөвләтин Назирләр
Шурасынын илк сәдри, јәни,
илк һөкүмәт башчысы сечилмәси
Фәтәли ханын сијаси кәлибрасынын
тәсдиги иди. Үмумијәтлә,
ортада Мәммәд Әмин Расулзада,
сағда ва солда Әлимәрдан бәј
Топчубашов ва Фәтәли хан
Хојски үч нәһәнк кими илк
Азәрбајчан дөвләтинин өз
чиркәлиндә сахлајырды. Лакин
онлар тәк дејилдиләр. Онлар
арха олан ејни дәрәчәдә
гүдрәтли шәхсијәтләр - Нәсиб
бәј Јусифбәјли, Сәмәд бәј
Меймәндаров ва башгалары
кими бүтөв бир сијаси
хадимләр плејадасы варды.
Онлар да Үзәјир бәј, Мирза
Чәлил, Әһмәд бәј Агајев,
Әлибәј Нүсәјзада, Чейһун
бәј кими сијаси мүтәфәккирләр
ин дүһасындан бәһрәләниш-
диләр. Бу адамларын сијаси
мәнтиги илә нәинки Русия,
һәтта Инкитләрә, Алмәнијә,
Франса кими өлкәләрин
дөвләт ва сијаси хадим-
ләри дә һесаблишдырлар.

Фәтәли ханын гысамүддәтли,
амма чох уғурлу харици си-
јасатинин тәсдиги кими онун
Русия болшевик һөкүмәтини
кәнар Деникинә гаршы әмәкдаш-
лыға даир дәлбәдәл тәклифинә
рәдд чавәбы вермәсидир. Чүнки
Фәтәли хан бу тәклипләр
архасында нә кизләндијини
јахшы билирди, чүнки Русия
илә һәр һансы сәзиш
мүстәгиллијә әлvida демәкди.

Азәрбајчанда болшевик
чевирилишиндән сонра чох
марағлы ва ибрәтамиздир ки,
милли сијаси ва һәрби хадим-
ләримизин чохуну шанлы
"ЧК" мыз, јердә галанларыны
да ермәниләр күлләдиләр.
Еләчә дә, Фәтәли ханы
Тифлисдә ермәниләр
архадан күлләбаран етдиләр.

Беләликлә, Азәрбајчан
тәк-тәк истисналар олмағла,
шәрәфсизлик дөврү үчүн
тәмизләнди.

НҮСӘЈНГУЛУ ХАН

(1871-1920 ер)

Нүсәјнгулу ханын әс-
ли дә әксәр Гүзәј Азәр-
бајчан ханлары кими Чә-
нуби Азәрбајчандан иди.
Ва бу бир һәгигәтдир ки,
күнәјли гардашларымыз
өз һакимијәтләрини даһа
инадкарлығла мүдәфиә
едирләр. Нүсәјнгулу хан
1805-чи илдән 1828-чи
илә кими 5 рус коман-
даны - 5 рус генералы
илә мүбаризә апармышдыр.
23 ил өзүндән јүз гат
үстүн олан гүвәләрә
мүғавимәт, тарихдә
уникал һадисәдир.

Кәнчә мүвәфәғијәтиндән
сонра сармәст олан
кәнар Сисианов бир
һәмлә илә Ираваны
алачағыны зәин едирди.
Анчаг онун бир нечә
ајлыг гудуз һәмләлә-
рини ираванлылар мәта-
нәтлә дәф етдикдән
сонра чар ордусу
русвәј олмуш кәнар-
лыны дәјишмәли олду.
Бу дәфә граф ва
кәнар Гудович бөјүк
гүвә илә Ираван
үзәринә һүчүмә кечди.
Бундан әввәл о,
мүдәфиәсиз Нахчываны
ишғал етмишди. Дады
ағзында галан кәнар
јәнә асанлығла уғур
газаначағыны зәин
едирди. Амма гала
бир-биринин далынча
һәмләләрин, уғурсуз
ва сәјсыз топ аташ-
ларинин фәјдәсәз
олдуғуну көрүб, ону
кәнар Тормосовла
әвәз етдиләр. Арада
Нүсәјнгулу хан хәлвәти
галаны тәрк едиб
маһалы кәнд-кәнд
кәзиб јени чаванлар
топлајырды. Тормосовун
да уғурсузлуға дүчәр
олдуғуну көрән I
Николај бу дәфә
гала үзәринә амансыз-
лығы илә шөһрәт
газанмыш мөшүр кәнар
Паскевичи кәндәрди.
Паскевич әввәлчә
шәһәри узун ва амансыз
артиллерија аташ-
ларинә тутду. Галада
саламәт ес галмамышды.
Күчәләрдә галаг-
галаг јығылмыш
мејидләри бәс-
дырмаға имкан јох
иди. Нәһәјәт, шәһәр
демәк олар ки, киши-
сиз галада, Паскевичин
гошунлары галаја
дахил олду. Анчаг
нә гәдәр ахтардыларса,
Нүсәјнгулу ханы
тапа билмәдиләр.

Беләликлә, Ираван
Азәрбајчан түркларинин
Зағфәзидә чар
ишғалчыларына
мүғавимәт кәстәрди
сон гала олду.

САДЫГ ХАН

(?-1813)

Гоншу этносларын гүвәси тәхминән ејни оlanda онлар ара-сында ја стабиллик олур, ја да ар-ды-арасы кәсилмәјән мүбаризә кедир. Иранла Түркијәни, Франса илә Испанија ва ја Инкилтәрәни буна мисал көстәрмәк олар. Бир өлкәнин ишғалы илә сјјасы ва һәрби гүвәләрин бәрәбәрсизлији ша-рантиндә мүмкүндүр. Азәрбајчан торпагларынын гоншу Ермәни-стан ва Күрчүстана "бағышланан" һиссәләри исә бир тәрәфдән рус-ларын тәзјиги ва һимәјәдарлығы, диқар тәрафдән исә башчылары-мызын ирадәсизлији ва гәтијәт-сизлији нәтичәсиндә мүмкүн олмушду.

XIX әсрдә гоншуларындан гат-гат артыг чанлы гүвәси, һәрби сәнәјә ва итисади потенциалы олан Русија Гафгазы ва Орта Асија-ны, демәк олар ки, мүгавимәтсиз истила етди. Јалныз Шимали Гафгазын әзәсли хаплары ва тәкә түркмәнләр мүәјјән мүгавимәт көстәрдиләр.

Бунуна белә, Русија-Азәрбајчан мүнасибәтләри тарихини кичик дә олса, бир нечә парлаг сәһифәси вар. Бир сәһифәләрдән бири 1813-чү илин январында Ләнкәрәндә јазылып. Ләнкәрән Га-ласынын о заман 20 мин мүдафиәчиси вар иди. Иран вәлиһәдә Аб-бас Мирзәнин Тапыш ханлығынын мүдафиәси үчүн јалныз буна кү-чү чатырды. Гәлә мүдафиәчиләринин башында адындан башга һеч-нә малум олмәјән Садыг хан адлы бир забит дурурду. Гәләни ла-мага исә бәјүк орду ва азын кенерал Котлјаревскинин өзү көндә-рилмишди. Кенерал әввәлчә, гәләнын тәслим олунмасыны тәләб едиб һадә-горху кәлди. Бундан бир шәј чыхмадығыны көрүб, шид-дәтли топ аташина башлады. Ва бу аташлардән сонра диварла-рә доғру нәрдиванларла һәмләјә кечди. Јүзләрлә, бәлкә дә минләрлә русун мејиди дивар дибиндә гәланды. Буну көрән Котлјаревски је-нидән диварлары ва гәләны топ аташина тутарак ордусуна јенидән һәмләјә кечмәк әмрини верди. Гәлә диварлары үғрунда олүм-ди-рим мүбаризәси башланды. Нәһәјәт, кечә јары 20 минлик гәһр-ман корпус сон нәфәринә кими ғырылып гәландан сонра руслар ичәри дахил олдулар. Гәлә апынды, Садыг хан күллә ва хәнчәр ја-раларындан сонра танынмаз олмушдumu, јохса мејити мејитләр ичиндә итдими, һеч ким билмәди. Ләкин гәләбә Котлјаревскијә дә чох баһа баша кәлди. Кенерал башындан алдығы күлләдән өмүр-лүк ифтич ва јарыадам олду. Амма ону Петербургда гәһрәман кими ғаршылајыб Русијанын ән јүксәк дөјүш орденләри илә тәлтиф ва үстәлик губернатор тәјин етдиләр. Мәшһур шаир ва "азадлыг ашиги" Александр Пушкин исә онун һаггында поэма јазды.

"О, Котлјаревски, бич Кавказа!"

Садыг ханын исә адыны һәтта мүстәғил Азәрбајчандә белә бир-ики тарихчидән башга һеч ким билмир. Чүнки һәлә дә Ле-нин, Сталин, Киров һаггында поемалар јазмагла мәшһулүг. Ашыгларымыз да "өлкәмизин коһнә гәһрәманы, јаша јолдаш Ворошилов" дејиб, охумаг һәсрәтиндәдиләр.

ЗИЈА БУНЈАДОВ

(1923-1997)

Философларын, тарихчилә-рин сајына көрә, Азәрбајчан дунјада бәлкә дә ән габагчыл јерләрдән бирини тутур. Мәш-сулдарлығы, мәһсулун фәјдалы-лығына кәлдикдә исә...

Нечә-нечә елмләр доктор-лары вар ки, диссертасијәлә-рындан ва бир-ики план ишин-дән башга ортада һеч нәләри јохдур. Азәрбајчан тарихчили-јиндә киминсә Европа өлкәлә-риндә, Русијадә, Күрчүстанда олдуғу кими бир мүәллифин 5 ва ја 10 чилдлик тадгигат јазмасы ағласығмаздыр. Бирчә Зија Бунјадов иди ки, 3 бәјүк ва дәјәрли монографја мүәллифидир. Ајры-ајры мөвзупарда мәғалә, өн сөз ва мәрүзәләринә кәлдик-дә исә, 3.Бунјадовла рәғабәт тарихчимиз јохдур.

Онун Албан тарихинә, сәлчуғларын ва Чалаләддин Мәнкбурнун тарихиндән бәһс едән бәјүк мәнбәларин рус дили-нә тәрчүмәсини дә нәзәрә алсағ, 3.Бунјадовун Азәрбајчан тар-их елми үчүн нечә әвәзедилмәз шәхсијәт олдуғуну тәсәвүр етмәк чәтин олмаз. Сон 25 илдә Азәрбајчан тарихчилијиндә елә бир мөвзү ва тадгигат јох иди ки, бу бәјүк әлимин марағ даира-синдән ва гәләминдән кәнарда гәлсын. О, тарих ва шәрғшүнәс-лыг институтларынын дөјүнән үрәји иди.

3.Бунјадов хүсусилә сон 10 илдә Азәрбајчанын сјјасы һајат бурулғанынын да мәркәзиндә иди. Хәјринә ва зәрәринә ола би-ләчәјиндән асылы олмәјарағ, 1988-чи илдән бәри Азәрбајчанын ојанышында истәр јығынчағ, истәрсә дә митингләрдә ән чәсә-рәтли рол ојанјанлардан бири иди. Онун шанлы КГБ-мизин һәлә "мәнәм-мәнәм" дејән вахтларында Азадлыг мејданындакы ми-тингләрдә дөнә-дөнә "КГБ-дә 20 ермәни фәалијәтдәдир" дејән кур сәси һәлә дә гулағларымдадыр. О заман буну демәк аслан үрәји истәјирди ва һәмин 20 ермәнини кәнар едилмәсинин сә-бәби елә 3.Бунјадовун чыхышлары олду.

3.Бунјадов милли мәнәфә ва һагигәт кәләндә дост-дүшмә-нә фәрг гојан дејилди.

О, һәлә узун илләр јашајыб-јарада биләрди, һәлә енержи-си түкәнмәз иди. Сјјасы хадимларин чоху мәһз онун горхусу сәјсиндә чох вахт азынлыг едә билмирдиләр. О, өз ад-саньина ва күчүнә чох инәнырды ва бу инам да онун ахырына чыхды. О, гүвәсини дүз һесапламады.

ӘЛИМӘРДАН БӘЈ ТОПЧУБАШОВ

(1865-1934)

1888-чи илдә Петербург Университетинин һуғуғ факултәсини ала гиймәтләрлә битирән Әлимәрдан бәј Топчубашовун үзүнә Европа вә Америка гапылары ачығ икән, ону вәтән мәһәббәтиндән башга һансы чазибә Бакыја гажытмаға мәчбур едә биләрди? Сабир вә Мирзә Чәлип жардычылығы о дөврдә дә һәјәтымызын индикиндән чох аз фәргләндијини сүбүт едирсә, Әлимәрдан бәјин Бакыја дөнүшүнү фәдакарлығ адландырмағ олар.

26 јашлы кәч Бакыја кәлир вә бир чох илләр һуғуғ вә әдлийә саһәсиндә фәалијәт кәстәрир. 1898-чи илдә Н.З.Тағыйевин популар "Каспи" газетини сатын алыб, ону Әлимәрдан бәј вә Әһмәд бәј Ағажәвә тапшырмасы, үмумијәтлә, Азәрбајҗан ичти-маи һәјәтында бөјүк һадисә иди.

Әлимәрдан бәј 1905-чи илдә Нижни Новгородда ачылан Үмумрусия Мүсәлманлары Гурултајынын сәдри сечилди.

Бир ил сонра Петербургда ачылан икинчи белә гурултајын сәдрлији да она тапшырылды. Тәсәввур едир ки, Крым татарлары, Өзбәкистан, Газахыстан, Түркмәнистан, Тачикистан, Гыргызыстан, Сибир, Башгырд вә Казан татарлары вә бөјүк-бөјүк аразиләрин мүсәлманларынын гурултајына о дөврун табириичә десәк, мәһз "Азәрбајҗан татары" рәһбәрлик етмишди.

Рус империясынын биринчи дағылышындан сонра илк Азәрбајҗан мүстәғил республикасы заманы Әлимәрдан бәј Топчубашов әввалчә парламентин сәдри, сонра исә харичи ишләр назири сечилмишди. 1919-чу илдә Азәрбајҗанын кәркин сийәси вәзијәтиндә Әлимәрдан бәј Парис Версал сүлһ конфрансында иштирак етмәклә, кәч республиканын варлығыны бүтүн дүнјаја тәсдиғ етдирә билмишди.

Һәттә о вахт Инкилтәрәнин харичи ишләр назири мәһз Әлимәрдан бәј, Фәтәли Хан Хојски, Мәммәд Әмин Рәсулзадә кимиләрлә тәмасларындан сонра јазмышды ки, бу шәхсијәтләр нәинки кичик Азәрбајҗана, һәттә ән бөјүк Европа дәвләтләрина рәһбәрлик етмәја гадирдирләр. Тәвәссүф ки, бу чүр шәхсијәтләримизи јыртычы коммунистләр вә онларын башкасанләри ја вәтәндән дидәркин салдылар, ја да сүркүнләрдә чүрүтдүлар.

НӘРИМАН НӘРИМАНОВ

(1870-1925)

Үмумијәтлә бүтүн иш-ғал олуан өлкәләрдә олдуғу кими Азәрбајҗанда да апрел чеврилишиндән сонра сийәси лидерләрә бөјүк еһтијач варды. Нијә? Тәсәввур едир ки, гулдурлар мүхтәлиф бәһанәләрлә бөјүк вә зәнкин бир евә сохулурлар. Онлар гапыда вә ичәридә танынмыш вә күчлү евә јијәсини кәрәрләрсә, әлбәттә, өзләрини таланчы кими апарә билмәјәчәк, јалһыз даш-ғашы вә башга өзләри үчүн ән зарури шәјләри јығышдырмағла кифәјәтләнәчәкләр. Болшевикләр, Киров, ЧК, ермәниләр 20-чи илин мајында Азәрбајҗаны зәбт едәндә өлкә демәк олар ки, саһибсиз иди. Бирчә Н.Нәриманов вар иди. Она олан тәзјигләр, мүбаризәнин әкс тарафиндә оланлар чох күчлү иди. Өлкәнин бағрына санчыпмыш ханчәрләр чох дәринә кетмишди. Бүтүн бунларә бахмајарағ Нәриманов ирдәсизлик, гәтијәтсизлик кәстәрив, Ленин вә микәјәнларын тәзјигләрина күзәштә кетди. Зәнкәзуру ермәниләрә, 5 рајонумузу күрчүләрә, Дәрбанд исә Русияја (Дағыстана) күзәштә кетди. Әлбәттә, бунлар бағышланмаз күнаһдыр. Доғрудур, гејд етдијимиз кими, Нәриманов диварә сыхылмышды. Ону һәр тәрәфдән зәһәрләјир, мәнканәјә алыб әзирдиләр. Лакин бунлар бу гәдәр торпағарын пәјланмасына һағг газандыра билмәз. Бир иш дә вар ки, һәттә Гарабағ вә башга аразиләр дә кедә биләрди. Нәриманов Ленина, онун октябрдан чох-чох әвәлләр Русия халғларына верәчәји мүстәғиллик вә дларина инанырды. һәттә Ордчоникидзәјә дә инанырды. Үмумијәтлә, инанмағ ләјәғәт вә нәчиблик әләмәтидир. Лакин сийәсәт мејданында ону башга чүр - мајмағлығ адландырырлар.

Нәриманов Ленина әрхаланыб Сталинни әлејһинә кетди вә елә бунун да гурбаны олду. Ленин олан кими Сталин Ордчоникидзенин әлијә ону гәһвә илә зәһәрләдиб өлдүртду. Бундан сонра ермәниләр сел кими Азәрбајҗанын идарә вә хүсусилә инзибати-чәзә органларына долушдулар. Вә 1990-чы илә гәдәр башда дуранларымызын кәзләри габағында вә разылығы илә ардычыл оларағ халғымызын јахшы оғулларына диван тутдулар.

Нәриманов бәди и әсәрләриндә бөјүк маарифчилик иши көрсә дә, сийәси узақкөрәнлик етмирдди. 1918-чи илин гырғыныны көрә-көрә "Баһадур вә Соһа" романы илә азәрбајҗанлылары ермәниләр арасында достлуға чағырырды. Нәрчәнд ки, гаһраманлары әсарин ахырында барышмаз антогонизмин гурбаны олулар.

АББАС МИРЗА

(1789-1833)

Һиндистан ва җа Чоноуби Африка Республикасынын инкилислар тарафиндан ишгалы Һамин өлкә халқларынын фираванлыгы ва тарагисинин раһни, Азербайчанын ва башга өлкәларин русларын мүстәмләкәсинә чеврилмәси исә бәдбәхтлик олду. Өзлари бәдбәхт ва кәлә олан руслар өзкәларина на верә биләрдиләр? Буни Иран һөкмдары Фәтали шаһын вәлиәһди Аббас Мирза җахшы билирди. Буна көрә о, сон нафәсина кими өзүндән жүз дәфә күчлү дүшмән илә вурушду.

Аббас Мирзанин вахтында Иран на күндә иди. Сәнаје јох, тасаруфат бәрбад, техника, хүсусила һәрби техника сыфыр... Русија исә... О вахт да индики кими дәвләт кәлиринин чох һиссәсини ордуја ва һәрби сәнајәјә ајырырды. Рус чаризми јени-јени торпаглар ишгал етмәкдән башга һеч на билмирди. Һәрби сәнаје асасән модернләшдирилән топлардан ва нөв-нөв атычы силаһлардан ибарәт иди. Иран исә әлбәттә бунлары харичдән алырды. Гошуна кәлдикдә исә һәрби тәһизаты олмајан, нечә кәлди гидаланан ва ајларла мааш ала билмәјән ајағы чарыгы аскәр ва забитләрдән на данышасан. Галырды, бирчә гуру ентузиазм.

Аббас Мирза јыртычы рус кенераллары Јермолова ва Паскевичләрлә, һәтта атасынын ирадәсинин әлејһинә оларга вурушурду. Рус һәрбчиларинин ва һәрб тарихчиларинин өзлари белә онун һаггында һөрмәтлә данышырдылар. Әлбәттә, Фәтали шаһ исәсәјди, Русијанын ишгалчылыг әмәлләриндән наһаһат олан Европа өлкәларина көмәк үчүн әл узатсајды, өлкәсинин мадди ва мәнави гүвәларини сәфәрбәр етсәјди, јәгин ки, Азербайчаны горуја биләрди. Амма жүзләрлә арвады олан шаһы һәрәмханасы даһа чох марагпандырырды, нәинки гузәј Азербайчан ханлыглары. Усталик һамин гузәј Азербайчан ханлыгларынын өзлари да руслара мүтәшәккил ва јекдил мүгавимәт кәстәрмәдиләр. Һәрә өз вилајәтини горујур, гоншусунун фақиәсинә ләззәтлә бахырды.

Беләликлә, рус кенераллары јени-јени гүвәләп һесабына һеч бир еһтијаты олмајан Аббас Мирза ордусуну тагәтдән сәлыб мүгавимәтини гырдылар. Ва Аразы кечиб Әрдәбилә кими кәлдиләр. Иран әлачсыз галыб Азербайчанын икисә бөлүмәсинә разы олду ва Түркмәнчәј мүгавиләсинә көрә һөнкүр-һөнкүр аглајан гејрәтли Аббас Мирза бу дәрдә дөзә билмәјиб, еркан јашында икән өлдү.

ЧӘФӘР ЧАББАРЛЫ

(1899-1934)

Бөјүк истә дадлар һәмишә чох әвгәришсиз заман ва шәрәитдә догулурлар. Буни һәлә Рома тарихчиси Салјусти гејд етмишди. Сәбәбини изаһ етмәк чәтин олса да, фактдыр ва даһинин һарада догулмасы да сирдир. Умумијәтлә, даһиләр ән кәзләнилмәз аиләдә догулмағы "хошлајырлар". Сәнәткар аиләсиндә надир һалларда бөјүк сәнәткар јетишир. Ч.Чаббарлынын Бақынын Хызы кәндиндә, өзү дә сада ва јохсул көмүрчү аиләсиндә догулдугуну охумаг мәна ушаглыгдан ләззәт верәрди.

Бөјүк истәдәд өзү илә өз мөвзуларынын ва үслубуну кәтирир. Әлбәттә, Ч.Чаббарлы да шердә Сабирин, драмларында Мирзә Фәталенин тәсирини һисс етмәмиш олмајиб. Амма бу тәсир өтәридир. Онун шерләриндә дә, һекәјләриндә дә ва наһәјәт пјесләриндә дә романтик реализм асәсдыр. Хүсусила, тарихи пјеслери "Нәсирәддин шаһ" ва "Од кәлини"ндә бу үсул ајдын нәзәрә чарпыр. "Севил", "Алмаз" ва "Јашар" кими чох сәрт реалист әсарләриндә гәһрәманлар нағылларда олдуғу кими јалпыз сон анда һәгигәт ва әдаләтин гәләбәси нәтичәсиндә хиләс олурлар. Әслиндә бу чүр сонлуг драматургун горхунч совет диктатура режиминә күзәшти иди.

Чохлары бу күн совет сәсиалист режиминин сүгутүндән сонра Ч.Чаббарлыны бир сәнәткар кими тамамилә олмаса да, чох дәрәчәдә ифпаса уғрајачағыны дүшүнүр ва иддиә едирләр. Амма һамин әсарлары диггәтлә охујанлар орадакы һәјәт реализминин мүәллиф идејәсиндән күчлү олдуғуну һисс етмәјә билмәзләр. Әкәр бәднам сәсиализм тәләбләри чәрчивәсиндә јазылан "Севил", "Алмаз", "Јашар" ва "1905-чи илдә" пјесләри бу күн башга тракттофка илә тамашаја гојулса, бу ачыг-ашкар көрүнәр.

Ч.Чаббарлы Үзејир бәј кими халгы театр ачыг кәлмәјә мөчбур едирди. Онун бу јахынларда нәшр олунмуш чохлү јени әсарләри сүбүт едир ки, Чәфәр бир күн режимин дағылачағыны да һисс едирмиш.

Беләликлә, кечән әсрин сон илиндә Бақынын узаг ва көзәл бир кәндиндә көмүрчү аиләсиндә бүтүн түрк дүнјәсинин ән бөјүк сәнәткарларындан бири догулуб чәмиси 35 ил өмүр сүрдү.

Һәр дәфә Ч.Чаббарлынын алверчи ва дәлаллар мейданынын ортасында јүксәлән көзәл гранит абидәсинә баханда халгла, күтлә илә бөјүк сәнәтин әлчәтмәз узаглыгынын һисс едир ва дүшүнүрәм ки, әчәба, көрәсэн, сәнәткара гојулан абидә кимә ләзимдыр. Онун өз руһунамы, артыг өз бөјүк әчдадларынын унутмагда олан гоһум-гардашларынамы ва ја бәдбәхт ва руһсуз һәмвәтәнләринамы!

НҮСЕЙН ЧАВИД

(1882-1941)

Һәр һансы өлкәжә мәхсус әдәбијатын, мусигинин, рәнкарлығын көзәллији вә занкинлији онун рәнкарәнк, мүхтәлиф чарәјәнләрә мәхсус нүмәјәндәләринин боллуғу илә шәртләнир. Шахсан мән Сәмәд Вурғунун драмларындан гачырам. Онләрә һеч чүр дөзә билмирәм. Еләчә Чавид драмлары да һардасә үрәјимә јатмыр. Илјас Әфәндијевин пјесләри исә мәнә тамамилә сүни вә ипһамсыз көрүнүр. Лакин онларын һамысы, һәтта Илјас Әфәндијевин пјесләри дә рәнкарәнклик үчүн ләзимдыр.

Һ.Чавид, әлбәттә, бөјүк истедад сәһибидир, јүксәк сәнәткарлығы вардыр вә гаты түркчү иди. Амма бир шеји ајырд едә билмирди ки, түркчүлүјүнү сүбүт етмәк үчүн гәһрәманларыны османлы ләһчәси илә данышдырмаг о гәдәр дә вачиб дејил. Доғрудур, Һ.Чавид дөврүндә османлы ләһчәси зијәлиларымыз арасында мөһкәм дөбдә иди. Амма Чавид кими ариф бир сәнәткарын мәнсуб олдуғу халгын ајдын, тәмиз әдәби дилини гојуб өз гәһрәманларыны өзкә ләһчәсиндә данышдырмасы бағышланмаз сәһв иди. Она көрә көзәл идејларына, кәркин драматуржи вәзијәтләринә, бөјүк һадисәләрин тәсвиринә вә гүдрәтли шәхсијәтләрин тәрәннүмүнә бахмәјараг, Чавид пјесләри Чәфәр Чаббарлы вә Мирзә Чәлилин сәһнә әсәрләри кими халга нүфуз едә билмир. Чүнки бу әсәрләрдә тәбиин, чәнлы вә тәрәвәтли һәјәт аздыр. Онләрә марагла бахырсан, амма һејран олмурсан. Онун биринчи сәбәби гәһрәманларын гејри-тәбиин дилдир. Мәнә етираз едиб дејә биләрләр ки, романтик әсәрләрин гәһрәманларынын дили белә олур. Ола биләр. Амма һансы жанрда олурса-олсун, һансы мүәллиф истәмәз ки, әсәри охучуларә вә ја тамашачыларә ләззәт версин. Тәкчә ағыла дејил, үрәјә дә гыда версин.

Шахси һәјәтинин вә аиләсинин фачиәси адамлардә Һ.Чавидә рәғбәт вә һөрмәт һиссини артырыр. Бу һөрмәт һисси һәм дә онун әсәрләриндәки һәјәтдан дејил, мүәллифинин сәнәткарлығындан кәлир.

МӘСУД ИБН ДАВУД

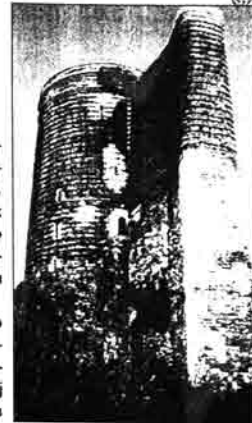
(2077 000)

Азәрбајҗан мемары. Һаггын-дә демәк оләр ки, һеч бир биографик мәлумат јохдур. Кимлији, һаралы олдуғу дә билинмир. Тәк бир әсәри мөвчүддур вә бу әсәр нәинки Бакынын фәхри вә рәмзидир, үмумијәтлә, Азәрбајҗанын мемарлығы нишанәсидир.

Гыз галасы. Азәрбајҗанда вә башга түрк елләриндә гыз галалары чохдур. Азәрбајҗанын вә дүнјанын чох јерләриндә, дәниз вә чај сәһилләриндә, дағларын әлчәтмәз әтәкләриндә учалан гыз галаларына раст кәлмәк оләр. Лакин Ичәришәһәрин, мубарәк Гузғунун (Хәзәрин кәһнә адыдыр) сәһилиндә учалан бизим Гыз галасы өз мемарлығы гурулушунун бәнзәрсизлији, көзәллији, мütәнәсиблији вә әзәмәти илә дүнјада јекәнадир. Һәчәнсә онун һаггын-дә һәтта бүтөв бир һекәјә дә јазыб, "Гәбилә башчысы" китабында чап етдирмишәм. Мән һәр дәфә бу галајә баханда, һәјҗан кечирирәм вә өзүмү гәдим әсрләрин гојнунда һисс едирәм.

Даһилик бир әсәрдә дә, он әсәрдә дә ејни гүдрәтлә ифадә олунә биләр. Амма елә даһиләр дә вар ки, 10 әсаринин 9-у ор-табаб, нәһәјәт, бири даһијанә олур. Демәли, сәнәткар һәмин әсәрдә өзүнүифадәјә там наил олур. Бүтүн енержи вә истедадыны орда ифадә едә билир вә һәмин әсар онун гу нәғмәси олур. Әлбәттә, бу чүр мөһтәшәм абидә јарадан Мәсүд Давуд оғлу шүбһәсиз ки, башга тикинтиләр дә учалдыб. Ола билмәз ки, белә бир гүдрәтли истедад сәһиб и башга һеч нә јаратмасын. Лакин заман онлары јууб апарыб. Анчаг бизчә, елә бу 16 јашлы кәч гыз кими нәчиб, шух, мütәнәсиб, көзәл, шаһанә вә мәғрур гала дә Мәсүдун адына өлмәзлик кәтирмәк үчүн кифәјәтдир. Диаметри 16 метр, һүндүрлүјү 26 метр олан Гыз галасынын әсрләр боју Хәзәр сәһилиндә, јасты-јапалаг евләрин учунда нә гәдәр мөһтәшәм көрүндүјүнү тәсәввүр етмәк чәтин дејил. О, нә гәдәр гоңақлари риггәтә кәтирмиш, нә гәдәр сәјјәһләр, мемарлар, гоңақлар ону јахындан көрмәк, үстүнә чыхмагы арзуламышлар.

Гыз галасы бизим даш өлмәзлијимиз, бизим даш Мәнимиздир.

СƏМƏДБƏЙ МЕҺМАНДАРОВ

(1857-1931)

Әсарат алтында олан халгын, јени әрасиси ишғал олунмуш өлкә әһалисинин мадди сәрвати кими, мәнави сәрвати дә ишғалчыја хидмәт едир. Хүсусән һәрби сәһәдә этносун ән габилитәтли фәрдрәһинин һәјәти вә дүһәси бүтүнлүклә мәркәзин ишғалчылыг нијәтләринин реаллашмасына сәрф олунур. Вә һеч бир из бурахмадан әриб кедир. Һақим ишғалчылар вә онларын јухары даирәләри һәмин габилитәтли кәләринә јалныз мүәјјән һәддә гәдәр јүксәлмәјә имкан верирләр. АБШ-да еслән күрчү олан Шаликашвили кенерал рүтбәсиндә АБШ һәрби гүвәләринин гәраркаһ рәиси ола билиб. Русияда исә бәзи ермәниләр истисна олмагла, бу ағласығмаздыр.

Әлбәттә, һәмин һәдд даһилиндә чар рус ордусунда әзәрбајчанлы кенераллар чох иди. Лакин онларын әзәрбајчанлы олмаасынын әзәрбајчанлыларә һеч бир фәјдәси јох иди. Амма елә ки, Азәрбајчан 18-чи илдә мүстәғиллик гәздәнди, о заман һәмин кенералларын варлығы милләтин бөјүк хошбәхтлији олду. Беләләриндән бири рус ордусунун кенерал лейтенанты Сәмәдбәј Меһмандаров иди. О, дивизија командири олмуш, чохлу орденләрә лајиг көрүтмүшдү. Јеничә јаранмыш мүстәғил Азәрбајчанын агрессив гоншуларын чәйнағларындан горунмағ үчүн Сәмәдбәј сүрәтлә 40 миңлик Азәрбајчан ордусуну јаратды. Ермәниләрә бир сыра зәрбәләр вурду. О, рус ордусунда олан бүтүн әзәрбајчанлы кенераллары фәалијәтә чәлб етди. Әлиаға Шыхлинскини өзүнә мүәвин, Литва татарларындан олан кенерал-лейтенант К.Сулкевичи һәрби гәраркаһ рәиси јәдү. О, һәрби мәктәб ачды, кадет корпусу тәшкил етди. Бу ордуларла Меһмандаров 20-чи илдә Дағлыг Гарабағда ермәниләрә бир даһа сарсыдычы зәрбә вурду. Тәәссүф ки, бу хош күнләр узун әкмәди. Болшевикләрин хәјәнәти нәтичәсиндә миңли һөкүмәт деврилди. Һәмин кенералларын вә забитләрин, демәк олар ки, һәмисы, о чүмләдән Сулкевич мәһә едилди. Доғрудур, совет тиранлары Меһмандарову күлләләмәдиләр. Мүәллим кими тәчүрбә вә бачарығыны өз мәнәфеләри үчүн сәфәрбәр етди-пәр.

МИРЧӘФӘР БАҒЫРОВ

(1896-1956)

Үмумијәтлә, диктаторларын һақимијәти дөврүндә сийәси фәалијәтә башламағ вә уғур гәздәнмәғ һәм чох асан, һәм да чәтиндир. Асандыр, она көрә ки, диктатору мәдһ етмәклә диггати чәлб едиб мәнсәб пилләләри илә јүксәлмәк олар. Чәтиндир, она көрә ки, бир балача бұдрәсән, мәһә олачағсан вә бұдрәмәсән дә бу тәһлүкә галыр. Чүнки диктатор вахташыры истифәдә етдији адамлары нөвбәти гурбан верир.

М.Ч.Бағыров һақимијәт үчүн доғулмуш бир шәхсијәт иди. Демократик дөвләтдә бәлкә бөјүк тарихи сима олуб халгын јәддәшәиндә идеал дөвләт хадими кими гәлә биләрди. Амма тәлә ону горхунч вә әдәләтсиз бир дөврдә сийәси мейдана атды вә Мирчәфәр бу чағырыша кетди. Кәнчлик илләриндә Губада мүәллим ишләмиш бу адам АДР дөврүндә миңли кашфијәт идәрәсиндә гуллауға кириб досту Лавренти Берияны да јанына кәтиришиди.

Болшевикләрин апрел чевирилишиндән сонра да о, јериндән тәрпәнмәмиш, әксинә, даһа да јүксәләрәк Азәрбајчанда ЧК-нын рәһбәри олмушдур. Совет һақимијәтинин туғанлы илләриндә јалныз бу чәзә органында гуллауғу сәјәсиндә репрессиядан хилас олмуш Бағыров нәһәјәт, Һитлерлә бир вахтда республикада һақимијәт башына кәлмишиди. Амма Һитлер мустангил, Бағыров исә асылы иди.

Үмумијәтлә, тәхминән 41-чи илләрәдәк бүтүн репрессияларда Бағыровун әсас кунәһи одур ки, әввәлән өлүм һәдәфинә милләтин ән јахшы өвләдләрыны сечирди, икинчиси исә, онларын тәләјини ермәни, јәһуди, рус мүстәнтиғларинин ихтијарына верирди. Әжәр НКВД-да бу милләтләрә мәнхус адәмләр чөвлән едирдисә, бәс Даһили Ишләр Назирлијинин истинтағ вә башга чәзә органларыны нијә ермәниләрә вермишиди? Мәжәр о, 1918-чи илдә ермәниләрин тәрәтдији дәһшәтли март һадисәләринин шаһиди дејилдими? Өзү дә ермәниләрин ән чох гырғын тәрәтдикләри јерләрдән бири дә онун доғма Губа гәзасы иди.

Үмумијәтлә, Бағыров мұраккәб адәм иди. Онун мұһарибә дөврүндә әзәрбајчанлыларын Орта Асияја сүркүн едилмәсинин гаршысын алмасы, ајрыча Азәрбајчан дивизијасынын јарәдильмәсынын тәшәббүсчүсү олмасы халгымыз үчүн бөјүк хиләсәдичи һадисәләр иди.

Молотов, Микојан, Кагонович вә башга бир чох совет дөвләт вә партија рәһбәрләриндән фәрғли оларағ, М.Ч.Бағыров мәнхәмәјә чәлб олунуб күлләләнмәјә мәнхум едилди. Амма о, һәгигәтән күлләләнди вә ја күлләләнмәди, мәлум дејил (Һәрчәнд ки, мәнхәмәдә ермәниләрә инандығы үчүн даһа ағыр чәзәја лајиг олдуғуну етираф етмишиди). Мәсәлә ондадыр ки, Молотов вә микојанларын кунәһи һеч дә Бағыровун чинајәтиндән аз дејилди, амма онлар чәзәләндирәйләди.

М.Ч.Бағыров бөјүк вә горхунч чәзә зәнчиринин бир һәлгәси иди. Ким билир, онун гәлбиндә нәләр вәрды. Амма тәлә ола биләнләрә көрә јох, олмушларә көрә һөкм верир.

АТАБƏJ ЕЛДƏКИЗ (?-1175)

Атабəj Шəмсəддин Елдакизин һəж-ты инсан талејиндə доғрудан да ирадəнин асас амил олдуғуну бир даһа сүбүт едир. Мəрһум академик Зија Бунјадов "Азəрбайҗан Атабəjləр дөвлəти" əсəринин икинчи фəслини фəрс тарихчиси Мирхонддан кəтирдји белə бир əһвал-латла башлајыр. Сəлчуг султаны Мəһмудун вəзири Сүмєјрəм базардə бир алвєрчидан 40 гул алып, Гəдим адəтə кєрə, бу гуллардан 39-у пулла сатылып, 40-ынчы исə бағышланыр. Гуллар арабадə јола дүшүрлєр вə һəмин һавəјы верилən балачабəј 40-ынчы гул јухуда арабадан јыхылып јолдə галыр. Араба узун бир јолу баша вуруб мənзилə чатандə вəзир јолдə јыхылып галан балача гулун бу гəдər јолу гача-гача кəлиб өзүнү дəстəјə јетирдјини кєрүб һєјрəт едир. Һəмин гул Елдакиз ханəданьнын баниси Шəмсəддин иди.

Белəликлə, балача вə кєркəмсиз гул бир нечə илə өз гејри-ади ағлы, сијасəти, сəркəрдəлији вə тəмкинлији илə бütүн сəлчуг султанларьнын рəғбəтини газанараг Рејдən Тифлисə гəдər узанан бөјүк бир сəлтəнəтин индики тəбирлə десəк, канслєри, јəни фактики султаны олур. Бу ишдə онун Мəс'удун дүл гəдыны Мө'минə хатунла евлəнмəсинин да аз ролу олмəјыб. Шəмсəддин Елдакиз вə онун оғланлары Мəһəммəd Чəһан Пəһлəван вə Мүзəффəрəддин Осман Гызыл Арслан Азəрбайҗан тарихиндə эн парлаг шəхсијəтлєрдən сəјылыплєр. Атабəjləр дөвлəти тарихимиздə Азəрбайҗан дөвлəти кими, онун бütөвлүјүнүн рəмзи кими бütүн тарихчилєр вə сənəткарлар тəрəфиндən рəғбəтлə тəсвир олунуб. Мəшһур јазычы М.С.Ордубади "Гылынч вə Гələм" романында өмрү чох аз олан Елдакизлєр ханəданьнын талејини чох усталыгла тəсвир едиб. Шəмсəддин Елдакизин арвады Мө'минə хатунунун шəрəфинə тикдирдји мəғбərə бу күн дə Нахчыванда əзəмəтлə учалыб кєрəнлєри һєјрən едир.sa-125

ШƏҺРИЈАР (1906-1988)

Шəһријар дə кəнчли-јиндə бütүн бөјүк истадэд-лы кəнчлєр кими шəһрəт арзусу илə Тəбризи тəрх едиб, Теһранə үз тутандə вə мүнитə үјгүнлашыб шөрг классиклари əнана-синдə шер диванлары јарадандə элбəттə, ватəни-ни, онун ачы талејини, ағыр гисмəтини унутмуду. Фəрсчə јаздығы мисилсиз "Азəрбайҗан" гəзəли буна сүбүтдур. Лакин дємəк олар ки, 60 јашьна кими о, халғы үчүн санки мөвчуд дејилди. Өмрүнүн узун иллəриндən сонра Парисдə бирдən-бирə ајылып өзүнүн мачар олдуғуну дүнјəјə чар чəкən Ференс Лист кими Шəһријар дə бир күн Азəрбайҗан түркү олдуғуну тəрх етди вə бир кечəдə шайр кими јенидэн доғулду. Кəркин психоложи депрессия ичиндə олан шайри анасы көтүрүб Теһрандэн Тəбризə кəтирəндə Шəһријарьн көзү ачылды вə о, хилсəкар анасына вə халғына балача бир шедевр - "Һєјдэр-бабајə салам" поемасыны бағышлады. Поема о гəдər күчлү, тəсирли, поетик вə мənальи иди ки, һəттə азғын шовинист Мəһəммəd Рзаны дə өзүнүн ачы һəгигатларинə кəз јуммаға мач-бур елəди. Шəһријарьн бөјүклүјү ондə иди ки, истадји вахт, истадји мөвзудə парлаг ифадə вə образларла даныша билирди. Һəттə тəрчүмэдə белə онун гəзəллєри орижинал ифадə системи илə сеччилр. О, чəтин вə гəриба формалардə да шерə јенилик кəтирирди. Онун доғма дилдə јаздығы сон шерлєри ачы бир кинајə вə мүдрикликлə долудур.

Шəһријар дөрд чилдик фəрсчə диваныны нəзэрə алмасаг белə, 60 јашьндən сонракы јарадычылығы илə поезиямызын классики һүгүгү газанды вə бу, əдəбијатдə надир һадислєрдən бири иди.

... Һєјдэрбаба, мəрд оғуллар доғкинэн,

Бали, Күнєј азəрбайҗанлылары (елə биз гүзејиллєрин дə), гул һалында јашамасынын сабаби Шəһријарьн арзупадығы мəрд оғулларын јохлуғу дејилми?sa-140

НӘСИББӘЙ ЈУСИФБӘЙЛИ

(1881-1920)

Кәнчәдә зиғалы аиләсіндә до-гулан Нәсипбәй кимназијаны бити-риб сонра Одесса Университетинин һуғуғ факултәсіндә охумуш-дур. Университет мұвағғәти бағ-ландығдан сонра 26 јашлы тәләбә евә гајытмајыб Бахчасарај шәһәринә кәлмиш, бурада мәшһур ичтимаи хадим Исмајыл бәј Гаспринскинин "Тәрчүман" гәзетин-дә әмәқдашлығ етмишдир. Аз сонра о Исмајылбәјини гызы Шә-фигәсултан ханымла евләнмиш, шәһәрда мәдәни һәјәтын чән-панмасында фәал иштирак етмишдир. Сонралар әввәлчә Ис-танбула кочмүш бир мүддәт кечдикдән сонра исә вәтәнә - Кән-чәја гајытмышдыр. 1909-чу илдән 17-чи илә кими Нәсипбәј доғ-ма шәһәриндә маарифчилик фәалијәти кәстәриб, һәм "Тәрчү-ман"да мәғаләләр чап етдириб азадлығ вә демократија идеја-ларыны тәблиғ етмиш, һәм М.Ф.Ахундовун анадан олмасынын 100 иллији јубилејинини кечирилмәсинә чалышмыш, һәм мұхта-лиф маарифчилик вә хејријә чәмијәтларинин ишиндә сәј кәс-тәрмиш, һәм дә "Азәрбајчан әдәбијәти тарихи" китабыни јаз-мағла мәшғул олмушдур. Лакин бүтүн бунлар әлбәттә, Нәсип-бәјини стихијасы дејилди. Бу стихијаны Русияда 1917-чи ил фев-рал буржуа ингилабы ојатды. Бу һәдисәдән руһланан Нәсипбәј дәрһал Кәнчәдә Азәрбајчанын федеративлијини тәләб едән "Түрк Әдәми Мәркәзијәт Партијасы"ны јаратды. О, шәһәрда митинглар тәшкил едир, Азәрбајчан мұхтаријәтини тәләб едән шүарлар сөјләјирди. 1917-чи илин ијунунда онун партијасы Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин Мүсәлман Демократик Мүсават Партијасы илә бирләшәрәк күчлү "Мүсават" Партијасына чев-рилди.

Азәрбајчанда демократик республика гуруландан сонра Нәсипбәј бир нечә дәфә халғ маариф назири ишләјәндән сонра 1919-чу илин апрелинда кәнчә республиканын баш назири сечилмәклә өлкәнин бөјүк сијаси хадимлариндән бири олдугуну сүбүт етди. 1920-чи илдә коммунист ишғалындан сонра Нәсип-бәј Күрдәмирдә бир апчаг танышы тәрәфиндән намәрдчәсинә гәтлә јетирилди.s2-0

БҮЛБҮЛ

1897-1961

Азәрбајчанын совет дөв-рүндә нә шәир вә јазычылар-дан, нә дә сијаси хадимлар-дән бәхти кәтиран олуб. Бу сәһәдә јетишәнләрин һамысы конјуктура күдүб, ријакар вә рәһмсиз режимин садағәтли тәрәннүмчүләри олублар. Јалныз мусиги сәһәсиндә Азәрбајчан парлағ наилијәт-ләр газаныб. Әкәр бәстәкар-ларын шаһы Үзејир бәјдисә, мұғәнниләрин бәјрағдары һеч шүбһәсиз ки, әвәзедилмәз Бүл-бүл иди.

Мусигичиләр вәтәни Шушада доғулуб. һәлә ушағ јашла-рында гејри-ади сәси илә шәһрәт газанан Муртуза сонралар бир мүддәт Италијада мусиги тәһсипи алыб пешәкарлығын ән јүксәк зирвасыни фәтһ етди. О, һәм бәстәкар вә халғ маһныла-рынын, һәм романсларын, һәм дә опера партијаларынын ма-һир ифачысы иди. Бүлбүл хүсусилә Азәрбајчан романсларыны вә опера аријаларыны ифа етмәкдә тәкрарсыз иди. Үзејир һа-чыбәјовун "Сәнсиз" вә "Севкили-чанан", Асәф Зейналпынын "Өлкәм" вә "Суал", Чәһанкир Чәһанкиров, Фикрәт Әмиров вә Сүләјман Әләскәрвун романслары онун ифасында мусиги сә-нәтимизин гызыл фондуна јазылды. Мусиги зөвғү олан гәдир-биләнләр үчүн бу әсәрләри динләмәк аз гәлә күндәлик мәнави тәләбата дөнүб.

Бүлбүлүн ифасында Үзејир бәјин "Короғлу" вә Әфрасијаб Бәдәлбәјлинин "Низами" операсындан аријалар өз емоционал тәсири илә унутулмаздыр. Ү.Һачыбәјовун "Лејли вә Мәчнун" операсына сонралар әләвә кими јазылмыш "Мәчнунун атасы-нын аријасы" исә Бүлбүлүн ифасында артығ дәрин фәлсәфи маһијәт касб едир.

Бүлбүлү севмәјән јох иди. Чүнки о, чох сәдә, јумшағ вә мөһрибан бир шәхс иди. ass-1

РӘШИД БЕҢБУДОВ

(1915-1989)

Мусигичи аиләсиндә догулан Рәшид отуз яшына кими чох мәһдуд даирәдә танынды. Елә ки, 1945-чи илдә "Аршын мал алан" филми экранларә чыхды, о, нечә деярләр, бир кечәдә милјонларын севимлиси олду.

Гејри-ади дәрәчәдә јарашыг, үстәлик мисилсиз дәрәчәдә көзал, мәләһәтли сас...

инсана бұндан артыг нә хошбәхтлик верилә биләр? Рәшид Бәнбұдов Азәрбајчана гоша дилдә охумағы дән салды, амма Түркијә гастролларындан сонра даһа ики дилдә охумады. ССРИ-дә илк маһны театрыны јаратды вә мисилсиз консертләр верди. Јүксәк зөвг вә интјусијасы илә һәр халгын ән јахшы маһнысыны сечиб репертуарына салды. Хүсүсила, көзал һинд, түрк, әрәб маһныларыны динләјичиләрә бағышлады.

Фикрәт Әмировун илһамлы "Севил" операсында чох үгүрлу рол ојнајыб Балашын аријаларыны јүксәк сәвијәдә ифа етди.

Онун ифасында "Галадан енишми олур?" түрк маһнысыны, јахуд "Дејрләр мән бачармырам" маҷар маһнысыны динләјәркән инана билмирән ки, бир дә кимсә бу маһнылары белә көзал, белә усталыгла охуја билсин. Лакин маним үчүн онун ифачылыг гүдрәти өзүнү там шәкилдә "Аршын мал алан"дан Әскәрин аријасында ифадә еднб. Сәслә мусигинин ујарлыгы, гаршылыгы чәзибәси олур. Рәшидин сәси вә Узејир бәј мелодиясы елә бил јалпыз бир-бириләри үчүн јараныблар.

Бүтүн сәнәткарлыглар һананса түкәнир, өзү дә сәнәткарын өлүмүндән чох-чох габаг. Бүтүн мүғәниләр исә бәхтин төһфәси олан сәсләријә гочалыгларына, бәзән өлүмләрине гәдәр әлбир аддымләрлар. Илһам, од түкәнсә дә, сәс түкәнмир. Рәшид Бәнбұдов һәлә чох охуја биләр, чох милләтләри һејран едә биләрди. Амма ади бир хәстәлијә көрә Москваја кедиб орада ермәни һәкимларинин әлијә өлдүрүлдү.

ГУРБАН СӘИД ВӘ ЈА МӘҢӘММӘД ӘСӘД, ӘСПИНДӘ ИСӘ ЛЕВ НУСИМБАУМ

(1902-1940)

Гурбан Сәидин һәјәтында бәзи долашыглар олса да, әспиндә мәслә чох әјдиндир. Гурбан Сәид атасы јәһуди, анасы азәрбајчанлы олан вә јеткин вахты мүсәлманлығы гәбул еднб, өзүнә Маһәммәд Әсәд бәј адыны котүрән Лев Нусимбаумдур. Гурбан Сәид фашистләрән кизләнмәк үчүн онун әдәби тәхәллүсүдүр.

О, Азәрбајчанда апрел чеврилишиндан сонра вәлидејиләри илә Авропаја көчмүш, 20-30-чу илләрән Триестдә јашамыш, фашистләрин Алмәнијадә һәкмијәтә кәлмәсиндән сонра өзүнә Гурбан Сәид лагәбини көтүрүб бир чох әсарларини, о чүмләдән "Әли вә Нино" вә "Тызылбујнуздан кәлән гыз" романларын бу имза илә Вјанада алман дилиндә чап етдирмишдир. Биз һәләлик Гурбан Сәидин бәшгә әсарларини әлдә еднб охумаг имкәнијәдән марһум олсаг да, "Әли вә Нино" романы онун бүтүн заманларда јашамыш јүз көркәмли азәрбајчанлы сырасына дахил едилмәси үчүн кифәјәтдир.

Романын Јусиф Вәзир Чәмәнзәминлијә һеч чүр мәхсүс ола билмәмәси һәггиндә бир нечә кәлмә: Әввәлән, Јусиф Вәзирин романлары илә "Әли вә Нино" арасында бәдин мәсәфә, үслуб фәрги јерлә-көј гәдәрди. Икинчиси, оријиналы алман дилиндә олан бу романы һеч чүр Јусиф Вәзир јазә билмәздү. Сәдәчә, она көра ки, о, алман дилини билмирди. Вә ја о дәрәчәдә јахшы билмирди ки, белә кәмип бәдини әсәр јазсын. Әкәр әсәр алман дилинә тәрчүмәдирсә, онда әсли чохдан тапыларды. Үчүнчүсү, нијә ону Јусиф Вәзир јахшы билдији Франсызча дејил, билмәдји алман дилиндә јазыб вә о вахт јашадыгы Франсадә дејил, һеч вахт олмәдыгы Австријадә чап етдириб. Дөрдүнчүсү, нијә Јусиф Вәзир әмүрүндә бу барадә һеч кимә вә һәттә арвадына да бир кәлмә дејмәјиб. Бешинчиси, әсәр Бақыда, әсәсән 18-19-чу илләр һадисәсини тәсвир едир ки, Јусиф Вәзир һәмин вахт Азәрбајчанын Түркијадә сафрини олуб. Алтынчысы, Јусиф Вәзирин һеч бир әсариндә ермәниләрә зәррә гәдәр да олсун, нифрәт јохдур вә с. вә и. Она көрә дә П.Халилов, Г.Илкин вә Јусиф Вәзирин оғланларынын әсәри зорла Чәмәнзәминлијә чәламаг истәмәси мәнтигсиз вә мәнәсыздыр.

"Әли вә Нино" романы Авропа өлкәләриндә вә Америкада дәнә-дәнә нәшр олунуб, XX әсрин әввәлляриндә азәрбајчанлы за-дәкән кәчләринин мәрд вә чәсүр гәлбини, вәтәнпәрвәрлик руһуну дүнја халгларына тәһәдирмагдә мисилсиз рол ојнајан бу әсәри Мирзә Хәзәр дилимизә усталыгла чевирмишдир. Әлбәттә, охучуларыннын сәји миғдарында бу әсәр өз тәсирини һәлә узун илләр давам етдирәчәк.

"Әли вә Нино" романынын сон сәһифәләри бәдини тәсир гүвәәси илә хүсүсила унутулмаздыр. Бу роман бүтүн орта мактабларимиздә дәрјидән тәдрис едилиб әзбәрләнмәлидир.

НИЈАЗИ

(1912-1984)

XX үзүлүккөдө Азербайжан мусиги сәнәтинин парлаг нумәјәндәләриндән бири дә бәстәкар вә дирижор Нијәзи иди. (XXI әсрдә кимсә јетишәчәкми, Алаһ билир). Онун 60 иллијини Шостакович "Правда" газетиндә мәгалә илә тәбрик етмишди. Чүнки доғрудан да дирижорлуғуна сөз јох иди. Түркләр илк дәфә ону пулт архасында көрәндә һејрәтлә јазмышдылар ки, мајетро елә бил әлләри илә күләбәтин тохујур. Нијәзи Фикрәт Әмировун вә өзүнүн симфоник муғамларыны хүсуси усталыгла ифа едирди. Лакин дирижорлуғу Гәрбдә чох јүксәк гиймәтләндирилсә дә, (мүасири алман дирижору Карајанын исә һәттә шәхси тәјјарәси варды) мәнимчин әлбәттә, Нијәзинин бәстәкарлығы гат-гат јүксәк вә дәјәрли иди. Дирижорлуғу һардасә актјорлуғудур вә бу фикрин сүбуту кими мәшһур "Амадеј" Америка филминдә Мотсарт вә Салјери ролларынын ифачыларынын мәһарәтли дирижорлуғунухатырламага кифәјәтдир. Јәни мусиги һавәси вә актјорлуғу мәһарәти олан һәр кәс көркәмли дирижор ола биләр. Көркәмли бәстәкар исә әлбәттә, Алаһ веркисидир. Буна көрә Нијәзи бәстәкар кими гат-гат бөјүкдүр. Онун гәтијән гиймәтләндирилмәјән мисилсиз "Хосров вә Ширин" операсы вә "Раст" симфоник муғамы мәнчә, үмумијәтлә XX әср дүнјә мусигисинин гызыл фондуна дахил едилмәлидир. Мәлумдур ки, тарихи мөвзуда мусиги әсәри јазмағ чох чәтиндир. Чүнки о дөврүн руһуну, адамларын әһвал-руһијәсини, сарәј аб-һавасыны мусиги дили илә әксетдирмәк ләзимдир. Бунун үчүн исә әлбәттә, чох бөјүк истедәд тәләб олунур вә бу истедәд Нијәзидә вар иди. Хор вә солистларин ифасында операнын тамашасындан галан лент јазыларында кәркин, драматик, әлван мелодик мусиги парчалары адамы һејран едир.

Лакин Нијәзи бир шәхсијәт кими мүрәккәб вә зиддијәтли иди. Бөјүк габилитәтинә бахмәјарәг, өзүндән чох разы вә һардасә худдәсәнд иди. Үзәјир бәјин онунла конфликтләри, хүсусилә онун "Аршын ма алан"ын кино вариантынын мусигисинә јерсиз мүдахиләләри вә сонралар "Аршын мал алан"ы граммофон валларына јаздыраркан әмчәчлығы Үзәјир бәј мусигисеврләрини гәзәбләндирилмишди.

АСӘФ ЗЕЈНАЛЛЫ

(1909-1982)

Асәф Зејналлы, һәјәти вә әсәрләри һағғында ән чох дүшүндүјүм сәнәткарлардандыр. Онун бүтүн әсәрләринә истиснасыз оларәг ишығлы, үрәк кизилдәдән бир гүссә әләниб. Бу кәдәр һардасә, јахынлашан өлүмү һисс етмәкдәми јараныб? Бу нискил вә гүссә хүсусилә "Чаһаркаһ" вә "Ушағ пјесләри"ндә парлағдыр.

Елә бил илк баһар саһәри күнашин ишығында бәрг вуран дәннәз бәхырсан вә алмаз кими парлајан ағ шырымлардан көзләрин гәмәшәйр.

Асәфин әсәрләринин сийәһысы тәбиин ки, чох да узун дејил. "Өлкәм", "Суал", "Чадра" "Дурна" романслары, хор үчүн "Араз" вә "Сәрһадчиләр" маһнылары, 6 ушағ пјеси, скрипка үчүн "Чаһаркаһ" "Муғамсәјағы" пјесләри, "Јубилеј" маршы, тамашалара јазылмыш мусигиләр вә нәһәјәт тамамланмамыш "Бакы" симфонијасы. Бунларын һамысы Азербайжан мусигиси үчүн јенилик иди. Бу әсәрларин дә һамысы ифа олунмур. Амма мәним ешитдикләримин һамысы сәнәт мөчүзәсидир. Асәф Зејналлы јалһыз мөчүзәләр јарадан бәстәкарды.

А.Зејналлы нәинки Азербайжан, дүнјә мусигисиндә марһалә ола биләрди. Бу мусиги бәшәри олдуғу кими дә һәдсиз дәрәчәдә милли вә бәнзәрсиз иди. Мән онун ифа олунан бүтүн әсәрләрини бир нечә дәфә лентә јаздырыб, 30 илдир ки, онларә гулағ асмағдан доја билмирәм. Вә һәр дәфә да Күлчөһрәнин тәкәрсиз маһны вә аријалары кими бу әсәрләр јазыларымы јазмағда мәнә илһам верир.

Һәрдән мәнә елә кәпир ки, нечә дејәрләр, дүнјәја бу гәдәр "тәмиз материал" кәтирәндән, бу гәдәр долғун өзүнүифадәдән сонра јашамағ мүмкүндүмү?

Доғрудан да, дүнјәдә кичик, шөһрәтсиз вә хашакәлмәз кими танынан бир халғын бөјүк сәнәткәры олмағдан ағыр фәчнә јохдур.

ФИКРӘТ ӘМИРОВ

(1922-1984)

Үмүмийәтлө, огуллар аталарыны төглид едирләр. Хүсусан сәнәткар огуллары. Амма надир һалларда бу төглид уғурлу олур. Фикрәт Әмиров мусигичи аиләсиндә доғулмушду. Атасы мәшһур тарчы иди. Оғул исә бөјүк бәстәкар олду.

Амма Фикрәт Әмировун оғлу мусигичи олса да, атасынын һеч кәләси дә олмады вә ады чох аз адама танышдыр.

Фикрәтин 22 яшында мусиги әләминә кәтирдийи женилик мусигисевәрләри мат гојду. Онын "Шур" вә "Күрд-овшары" адылы ики әсәри бүтүн дүнјаны кәзиб долашды. Бунлар муғам әсәсиндә јарадылан илк симфоник әсәрләр иди. Динләјичиләрә һәдсиз зөвг верән бу симфоник муғамлар, хүсусилә әсрин ән бөјүк дирижорларындан бири сәјылан америкалы Стаковскинин ифасында әзәмәтлә сәсләнирди.

Ф.Әмиров мәһсулдар бәстәкар иди. Онын "Севил" операсы мұәллифинин сағлығында классик әсәрә чеврилди. Фикрәт "1001 кечә" вә "Низами" адылы көзәл балет әсәрләрини јаратды. Онын оперетталары варды. Маһнылары мәшһур иди, инчә романслар бәстәләмишди. Симфоник әсәрләри да чохду. Хүсусилә Елмира Назирова илә биркә јаздығы "Әрәб мелодиялары мөвзусунда фантазија" вә А.Бабајевлә һәммұәллиф олдуғу "Тар илә оркестр үчүн сүита"сы күчлү, емосионал тәсир бәышләр.

Ф.Әмировла Гара Гарајевин үслублары Азәрбајчан мусигисини әјры-әјры истигамәтләрә чәкирди. Лакин хүсусилә сон әсәрләриндә Авропа вә Американын модерн бәстәкарларыны төглид едән Гара Гарајевә нисбәтән Фикрәт Әмировун јолу даһа доғру иди. Амма бәзи сәбәбләрдән сонрақы нәслин ичиндә Г.Гарајевин ардычылары даһа чох олду. Чүнки онун кими бәстәләмәк асан иди. Лакин әдапат наминә демәк лазымдыр ки, Ф.Әмировун парлаг, рәнкарәнк, зәнкин мелодиялы әсәрләриндә Үзәјир бәј, Мүслүм Магомәјев, Асәф Зейналлы, һәтта Г.Гарајевин "Лејли вә Мәчнун" симфоник поемасындақы фәлсәфи мазмун вә даринлик аздыр. Бахмәјарәг ки, "Күләрәм, күлсән" кими шедевр маһны-романсы да вар.

АҒА МӘҺӘММӘД ШАҺ ГАЧАР

(1742-1797)

АҒА Мәһәммәдин бир шейдан башга бәхти һеч вахт кәтирмәмишдир. Һәмнин бирчә шей исә ондан ибарәтдир ки, Иран кими гәлиз бир өлкәдә, өзү дә ән гармагарышыг бир вахтда тахт-тач саһиби олуб јени сұлаләнин асасыны гојмушду. Бәхти дә онда кәтирмәмишдир ки, јенијетмәликдә һејван кими ахтанлымыш, әдаләтли, гејрәтли вә бачарыглы һөкмдар олмасына бахмәјарәг, ады ләкәләнимыш, ахырда да милли ешшәкләримизин али илә гәтлә јетирилмишдир. Јери кәлмишкән, дејәк ки, бу гәтипләр сонрадан бәзиләри тарафиндән тарих вә әдәбијата гәһрәман кими тағдим олунмушду. Биз һәмшиә мәһз ағыллы, әдаләтли һөкмдар вә шәхсиятләримизин гәнимијик. Елә ки, бизи кимсә әзди вә сонра да гаршымыза јал гојду, Рза бәј демишкән, ону көјләрә гәлдирачәјиг.

АҒА Мәһәммәд азәрбајчанлыларын даими дүшмәни олан күрүчләри әзмиш, шималлы, чәнублу Азәрбајчандә гәјдә-ғанун бәргәрар етмәјә чалышымыш, Русиянын Гағгаза узанан чајнагларыны кәсмишдир. Гәрибадир ки, на Гүзәј, на да Күнәј Азәрбајчанында кенерал Сисианов истисна олмәгла бирчә ишгәлчәјә да күллә атан олмәјиб. Амма өз һөкмдарларымызы хүсусилә, Иранда о ки, вар гырмышыг.

Сәмәд Вурғун "Вагиф" пјесиндә Ибраһим ханын дилиндән Гачара елә бир нама көндәрир ки, башдан-баша үјдурма вә тәһгирдир. Вә һәмнин "Вагиф" пјесинин вә мәрһум Јусиф Сәмадоғлунун "Гәтл күнү" романынын тәсири илә Азәрбајчандә Гачарын чох мөһкәм мәнфи образы јарадылыб. Франсыз јазычысы Жан Кевр исә өз көзәл тарихи, биографик романында АҒА Мәһәммәдин нечә әдаләтли, ағыллы вә гејрәтли һөкмдар олдуғуну кәстәрир. С.Вурғунун күнаһы әлбәттә, аздыр. Чүнки совет тоталитаризми вә онун садиг сәтрапларындан олан Мир Чәфәр Бағыров деспотизми дөврүндә о шаһ образыны башга чүр дә јарада билмәзди.

АҒА Мәһәммәд Ираның ағыр күнпәриндә һәрч-мәрчлик дөврүндә һакимијата кәлиб өлкәдә гәјдә-ғанун вә динчлик барла етмиш, гејд етдијимиз кими Гүзәј Азәрбајчаныны исә рус ишгәлиндән, ханларын дидишмәсиндән горумаг истәјирди, амма олмады. Ејнилә, Надир шаһ кими һијлә на олдуғуну билмәјән, атрафындақыларә инанан АҒА Мәһәммәд Тифлиси апағла Ираның Шәрғдә сон гәләбә вә сәркәрдәлик рәшадәтинә нүмунә олду. Иран ондан сонра хүсусилә, XX әсрдә күтбейин гачарларын күнаһы үчүндән ријакәр вә мәркли рус чарларынын вә ондан даһа гаты совет диктаторларынын торуна елә дүшдү ки, һалә да гуртара билмир.

ГАРА ГАРАЈЕВ

(1918-1982)

Рамазан Халилов, Губад Гасымов, Нәкумә Нәчафова və башгаларынын сөйләдикләринә көрә, Гара Гарајев даим Үзејир Нәчыбајовун әлејһинә олмуш, кизли, ашкар ону заһәрләмиш və һатта Үзејир бајин өлүмүндән хејли сонра да онун ев музејинин јарадылмасына һәр чүр мане олмаға чалышмышдыр. Бир азәрбајчанлы кими әлбәтте,

бурада тәәччүблә һеч нә јохдур. Үзејир бәј кими бир нәһанкин, бир титанын јанында өз чылызлыгыны һисс етмәк чох да хоша кәлән һисс дејилди. Тофиг Гулијевин Гара Гарајевин 60 иллијинә "Правда" гәзетиндә чап етдирдији мағаләсиндә бәстәкары Азәрбајчан профессионал мусигсинин баниси елан етмәси һәр шеји ајдынлашдырыр. Г.Гарајев даим биринчи олмаг истәјирди. Биринчи исә варды, өзү дә һәдсиз дәрәчәдә нәһанк. Анчаг әдаләт наминә демәк лазымдыр ки, Үзејир Нәчыбајовун анадан олмасынын 90 иллији јубилеји кечәсиндә мәрүзәчи кими чыхыш едән Г.Гарајев өз мұәллиминин әзәмәтинин јалныз сонралар аңладыгыны гејд едир.

Әлбәтте, Г.Гарајевин өзү дә гејри-ади истедад саһибни иди. Буну данмаг олмаз. Онун Чәвәдәт Нәчыјевлә биркә бәстләдији "Вәтән" операсы, "Једди көзәл" балети, "Лејли və Мәчнун" симфоник поемасы буну бир даһа тәсдиг едир. Анчаг бу бөјүк истедадлы адам өз јолу илә кетмәјиб Гәрб və Американын бәзи јаланчы модернистләринин тәғлид едиб Үчүнчү симфонија və Скрипка үчүн концерт кими чәфәнк və мәзмунсуз әсәрләр дә јарадыб. Онун бу әсәрләри јазмағда мағсади өзүнүн габагчып və мұрақкәб мәзмунлу мусиги јаратмаг габилијәти олдуғуну və буна көрә дә башгалары үзәриндә һәкимийәтә сәләһијәти чәдығыны сүбүт етмәк үчүн иди. Үмүмијәтлә, бир инсан кими өзүндән чох разы вә агрессив адам кими (куја ону сөјдүјүнә көрә көзәл бәстәкар Шәмси Кәримову һәбс етдирмәсини һәмә билир) Азәрбајчан мусиги сәнәтинә чох бөјүк зијаны дәјиб. Иддиаларына бахмәјараг, әсәрләри харичи өлкәләрдә тамашаја гојулмур вә надир һалларда ефирдә вә концерт салонларында сәсләнир. Лакин гејд етдијимиз кими икә әсәри мисилсиз олуб. Јүксәк илһамла јазылмышдыр. Күчлү бәдиин тәсир гүвәсинә малик олән "7 көзәл" балетиндән "Чаһаркаһ" әсасында бәстәләниш вәлси дилпәр әзбәридр.

Дикәр көркәмли бәстәкар Фикрәт Әмировла өмүрләри боју дүшмән олуб бир-бириләрини инкар етмәләри дә јухары-да дедикләримизи бир даһа тәсдиг едир.

ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ

(1923)

16 јашындан ДТК системиндә әмәк фәәлијәтинә башлајан Һејдәр Әлијев бурада сырави әмәкдашлыгдан комитә сәдрлијинә вә генерал мајор рүтбәсинә гәдәр јүксәлә билмишдир. Үмүмијәтлә, о бу системдә 69-чу илә кими 30 илә гәдәр хидмәт етмишдир. Коммунист идеалларына, даһа доғрусу, СОВ.ИКП-нин рәһбәрлијинә там етибарлы вә сәдағәтли олдуғуну бүтүн варлыгы вә әмәли фәәлијәти илә сүбүт етмишдир. Бундан сонра 1969-чу илдә Азәрбајчан МК I катиби тәјин олунмушдур. Бурада фәәлијәтинин илк күнләриндән о дөврдә мәһсулдарлыгы тамамилә азалмыш памбыг истеһсалынын јенидән галдырылмасы, республиканын ССРИ-дә ән габагчып үзүмчүлүк вә тәрәвәзчилик рекионуна чеврилмәси үчүн чалышмыш вә буна наип олмушдур. Гејд едак ки, 1993-чу илдә мұстәғил Азәрбајчанын президенти оландан сонра исә тәәссүф ки, һәмнин тәсәррүфат саһәләри кет-кедә азальыб тамамилә сырадан чыхмаг һалына дүшмүшдур.

1983-чу илдә Москваја апарылыб Сияси Бүрүнүн үзвү вә үстәлик ССРИ Назирлар Советинин сәдринин биринчи мұавини тәјин олунмушдур. Бурада да өз ишини сәј вә бачарыгла јеринә јетирмишдир. 1986-чы илдә политбүродан вә назирлар совети сәдринин мұавинлијиндән канар едилмиш вә бир нечә ил ишсиз галдыгдан сонра Нахчыван МР-на калиб, бурада парламентин үзвү, сонра исә сәдри сечилмишдир. Сонраки илларда бир сыра сияси чеврилишләрдән сонра Бакыја калиб әввәлчә парламентин сәдри, даһа сонра Азәрбајчан республикасынын президенти сечилмишдир. 1998-чи илдә тәкрар президент сечкиләриндә галиб кәлмишдир. Һәрчәнд ки, мұхалифәт вә бејнәлхалг тәшкилатлар сечкиләрин дүнја стандартларына ујғун кечирилмәдијини бәјән етмишләр.

Али Советин сәдри ишләјәркән Азәрбајчан МДБ-јә дахил олмуш, алты рајонумузу ишгал етмиш Ермәнистанла сүлһ сәзиши бағламышдыр. 1998-чи илдә Түркијанын "Нәркиз ТВ" телеканалы тәрәфиндән илин адамы елан олунмуш, 1999-чу илдә исә сүлһпәрвәр сиясәтинә көрә Түркијанын "Ататүрк" бејнәлхалг мұкафатына лајиг көрүлмүшдур.

1998-чи илдә Түркијанын "Нәркиз ТВ" телеканалы тәрәфиндән илин адамы елан олунмуш, 1999-чу илдә исә сүлһпәрвәр сиясәтинә көрә Түркијанын "Ататүрк" бејнәлхалг мұкафатына лајиг көрүлмүшдур.

САРА АШУРБӘЛЛИ (1906)

Азәрбајҗанда совет һакимијәти илләриндә сәнәткарларын вә тарихчиләрин мәнәви дәјәри вә әгли өлчүсү илк нөвбәдә онларын социалист һәјәт тәрзинә вә коммунист идеолокијасына мүнәсибәти илә өлчүлмәлидир. Сәнәткарларын коммунизм идеалларына инамы нә гәдәр күчлүсә, демәли, тәфәккүрү вә мәнәвијәти бир о гәдәр чылыздыр. Бу чәһәтдән сикләләнселәр, шаир вә јазычыларымыздан вә Әфранд Дашдәмиров вә ја Чәмил Гулијев кими тарихчи академикләрдән һеч нә галмаз. Лакин Сара Ашурбәлинин ики монографијасы һәмишә чап олуначаг вә ондан сонра да һәр ишдә истифадә едиләчәк. Совет һакимијәти илләриндә тарихчиләр өзләрина мөвзү сечәндә әлбәттә, бунун әбәди олуб-олмајачағы барәдә фикирләшмирдиләр. Ингилаба һәср олунмуш дисертасијалар даһа һөрмәтли вә имтијазлы иди. Чәмил Гулијев вә Әфранд Дашдәмировлар өзләрини орта әср вә гәдим тарих мütахәссисләрина нисбәтән даһа үстүн һесаб едир вә лөвғаланырдылар. Амма бундур ингилабын чүрүк дәјаглары үстүндә жүксәлән империја дағылды вә ССРИ-дә совет халғы адлы јени милләт јарандығыны бәјән вә иддиә едән Дашдәмировларын нечә бәсит бејнә вә мәнәвијәтә малик олдуглары үзә чыхды. Нәрчәнд Азәрбајҗан мустагиллик ады илә барпа олунан коммунист функционерләринин режими белә академикләрин ким олдугларыны һәлә да кизләдир, амма Сара Ашурбәли "Бакынын орта әсрләр тарихи" вә "Ширваншаһлар дөвләти" монографијалары илә чоһдан академик адына ләјиг олдугуну сүбүт едиб.

ШЕЈХ СӘФИӘДДИН (1252-1334)

Сәфәвиләрин мәншәјинин әрәбләрә бағланмасы фарс шовинист вә Зәки Валид Тоған кими бәсит түрк тарихчиләриндән башга һеч кимин ағлына кәлмир. Чүнки бу чәһд мәнәсыз вә фәјдәсыздыр. Она кәрә ки, Сәфәвиләрин ачдадларынын тарихиндән бәһс едән "Сафлығын сафлығы" адлы гәдим тәзкирәдә онларын түрклүјү ачыг-ашкар көрүнүр.

Сәфиәддин шәә таригәтинин шејхи иди вә о да бизим һәмимызы һәзрәт Әлинин пәрәстишкәры иди. Бүтүн бәјүк истәдадлар Әлинин вурғуну олар. Чүнки һәзрәт мүдриклик вә гәһрәмәнлыг рәмзи иди. Бу чәһәтләрин һеч бири фарсдилли халгларын нүмәјәндәләриндә олмур. Онларын һәттә дүнја шәһрәтлиләри белә (Фирдовси, Сәди, һәфиз вә башгалары) дәринликдән вә руһи әзәмәтдән мәһрумдурлар. Сәфиәддин онун көрүшүнә кәлән вә өзү илә 500 мин әсир апаран Тејмурләнkdән хаһиш етмишди ки, әсирләри азад етсин вә гаһлы фәтәһ дә онун арзусуна әмәл етмишди. Үмумијәтлә, тарихдә јетимләрин бәхти һәмишә кәтирир. Тәлә чох вахт онлары атадан мәһрум етсә дә, өзләрина һакимијәт вә әбәдијәт бәхш едир (әлбәттә, һәмисына јох). Инкилис кралы Артурдан тутмуш Шаһ Исмајыл Хатанин өзүнә гәдәр дүнјанын бүтүн өлкәләринин тарихи белә парлаг кәләчәји олан јетимләрә долулар. Ағыллы Сәфиәддин јаша долулардан сонра маһалын мугәддас адамы сајылан Киланлы Шејх Заһиди устәд сечиб онун гызы илә евләнир вә јеткин јашларында артыг бүтүн Јахын Шәргин ән һөрмәтли, нүфузлу, мөтәбәр вә ағыллы шәхсијәтләрдән бири кими шәһрәтләнир. 82 ил өмүр сүрән бу гүдрәтли инсанла көрүшмәк үчүн нәинки Тејмурләнк, Әбу Сәид, Әмир Чобан кими мәшһур тач саһибләри, һәттә Фәзлуллаһ Рашидәддин кими гәләм тачидары да кәлмишдир. Гәбри нәслинин сонракы бүтүн бәјүк нүмәјәндәләри илә Әрдәбилдә онун адыны дашыјән нәһәнк түрба комплексиндәдир.

МУСТАФА ТОПЧУБАШОВ

(1895-1981)

Азәрбајҹанда шөһрәт-ли һәкимлар чох олуб. Он-лардан бири дә академик Мустафа Топчубашовдур. О, Јереванда анадан олуб, 1919-чу илдә Кијев Университетинин тибб факултәси-ни битирмишдир. Топчубашов јашы 50-ни кечәндән сонра шөһрәтә чатды. Онун 1937-чи илдә чәрраһ-лыгыда ихтира етдији аналке-зија үсулу сонралар дүнја практикәсиндә узун заман тәтбиг едилди.

Инсан чох јакшылыгылары унудур, һатта аила үзләринин, ата-анасынын вә гардашларынын еләдикләрини белә јаддан чы-харыр. Анчаг ону ағыр хәстәлијин пәнчасиндән хилас едәни һә-мишә галбиндә јашадыр. Вә һәр јердә онун адыны миннәтдар-лыгыла чәкир. Мустафа Топчубашовун ады јузләрлә, бәлкә мин-ләрлә бу чүр адамларын дилинин әзбәри иди. Бөјүк һәким бир нөв Аллаһ кимиدير. О, һәјәти икинчи дәфә инсана бәхш едир вә ја өлмәкдә олан чана нәфәс верир.

Мустафа Топчубашовун ады әфсанә кими кәзирди. Һамы, һәр рәјондә, һәр кәнддә һалы ағырлашан хәстәләр онунла кө-рүшмәјә чан атырды. Бәзән онун ади бир сөзү вә ја мәсләһәти хәстәләрә һәјәт верирди. Топчубашов узун өмүр сүрдү, сәјсыз дәрәчә, вәзифә, орден вә мұкафатлар алды вә онларын һамы-сы унудулуб кетди. Онун ады тәзәдән һәјәтә гәјтардығы адам-ларын өмрү гәдәр јашады.

Топчубашовун оғлу Ибраһим дә бөјүк һәким вә истедадли бәстәкар иди. Анчаг рүтбәли вә номенклатур бәстәкарларын пахыллығы нәтичәсиндә мәнәви тәзјигләрә дөзмәјиб кәнч јашла-рында вәфат етди.

СӘМӘД ВУРҒУН

(1906-1956)

Совет империясы дөв-рүндә ән популяр шәир кими ады һәр јердә биринчи чәкил-миш, академик сечилмиш-дир. "Вагиф" мәнзүм пјеси өз гејри-ади шөһрәти илә совет дөврү әдәбијәтымызын рәм-зине чеврилмишди. Совет дөврү әдәбијәтынын бүтүн үстүнлүкләри вә нөгсанлары бу әсәрдә өз аксини тапмыш-дыр. Устүнлүк вә наилијәт одур ки, тәмиз чанлы Азәр-бајҹан түркчәсини әдәбијәтә вә сәнһәјә кәтирмиш, азәрбајҹан-лыларын театр тамашаларына марағынын азалмасына имкан вермәмишдир. Нөгсанлары да одур ки, тарихи һадисәләри партија директивләринә үғун тәсвир вә шәрһ етмиш, Гачар су-рәтини хусусилә тәһриф етмиш, әсәри әввалчәдән һазырлан-мыш схем әсәсиндә гурмушду.

С.Вурғун өмрү боју Сталини вә коммунист партијасыны урақдән тәрәннүм етмиш вә башгаларына да бу мејарла гүмәт вермишдир. Сталин һагғында пјес (јагин ки, дүнјада јеканә), бир нечә поема вә нәһәјәт, чохлу мигдарда шер јазмыш, дик-таторун өлүмүнү дә ашағыдакы бейтлә гејд етмишдир.

Мәним дә отуз ил јаздығым шер,

Сталин демшидир, Сталин дејир.

Сталин ешгилә нә гәдәр сағам

Сталин ешгинә јарадачағам.

Јарадычылығынын бөјүк һиссәси әһәмийәтини итирмиш, јалпыз гошмалары вә бази поемалары азад әдәбијәт дөврүнүн сынағларына дөзә билмишдир. Үмүмијәтлә, совет республикалары әдәбијәтында бу гәдәр конјуктура әсири олан икинчи бир шәир вә сәнәткар тапмаг чәтиндир. Олса, олса јенә јалпыз бизә мәхсус олан Сүләјман Рустәмлә мугәјисә олуна биләр. Өзү дә гәрибәлик орасындадыр ки, Азәрбајҹан бу чәһәтдән бү-түн саһаләрдә кечмиш ССРИ республикалары арасында бирин-чи олмуш вә һәмишә өндә кетмишдир. Мәсәлән, Сталин адына стадион, нәһәнк Сталин музеји илк дәфә биздә јарадылмыш, ССРИ-дә кирилл әлифбасы илк дәфә биздә тәтбиг олунмуш, Брежневә һаср олунмуш јеканә музеји биз јаратмыш, совет ордуларынын биринә дүнјада илк абидәни биз гојмушуг.

Өмрүнүн сонларында С.Вурғун санки әдәбијәтын вә по-зијанын тәкчә партијаны вә Сталини тәрәннүм етмәкдән ибарәт олмадығыны һисс етмиш, бир нечә көзәл вә һәјәти гошма вә шер јазмышдыр.

ЧЕЈХУН НАЧЫБӘЈЛИ

(1891-1962)

Үзејир, Зүлфугар, Чејхун Начыбәјов гардашлары бир бөјүклүкдә олмасалар да, һәр һалда һаһәнк шәхсијәтләр кими Азәрбајчан тарихиндә әбәдијәт газандыгларына шубһа јохдур. Доғрудан да, хошбәхт аиләдир. Кәрәсән, Әбдүлһусејн киши вә Ширин ханым үч бөјүк оғул вәлидејиләри олдуғуну билирдиләрми?

Чејхун бәј оғулларын ән кичији иди. Гардашы Үзејирлә Бақыя кәлән, бурада орта мәктәб битириб аввалча Санкт-Петербург Университетинин һүгүг факултәсиндә, сонра исә ады дипләрдә кәзән Парисин Сорбонна Университетиндә тәһсил алан Чејхун бәј өз истедады илә һансы саһәдә зирвә фәтһ етмәмишди? О, илләрлә "Каспи" вә "Азәрбајчан" гәзетларинин рус шөбәларинин редактору олмушдур. Һәмин гәзетларин бирчә нөмрәсинә бахмағ Чејхун Начыбәјлинин нә гәдәр бөјүк ерудүтсия саһиби олдуғуну билмәк үчүн кифәјәтдир. О, азәрбајчандан харичи дипләрә, харичи дипләрдән азәрбајчан дилинә әсәрләр тәрчүмә етмиш (мәсәлән, "Аршын мал алан"ы франсыз дилинә тәрчүмә етмиш), ејни заманда өмрү боју бөјүк сјаси фәаллијәт көстәрмиш вә Азәрбајчан Демократик Республикасынын нүмәјәндәләри таркибиндә Версал Сүлһ Конфрансында иштирак етмишди.

Бүтүн бунлар Чејхун бәј Начыбәјлинин нә дәрәчәдә бөјүк јарадычы шәхсијәт олдуғуну көстәрир. Үмумијәтлә, XX әсрин илк 20 илиндә Азәрбајчандә олан јарадычы зиялылар дәрәсәи нәинки гоншу Иранда вә Түркијәдә, нәинки бүтүн әрәб өлкәлариндә, һатта һиндистанда белә бөлкә јох иди десәк, јәгин ки, мүбалиғә олмаз.

Ч.Начыбәјлинин мәдәнијәтимизин бүтүн саһәларинә аид тәкча Парисин гәзет вә журналларында дәрч етдирдији мәғаләләри онун унікал шәхсијәт олдуғуна сүбүтдур. Һалбуки о дөврдә Гузәј Азәрбајчанынын әһалисинин сајы бәлкә 2 милјон күчлә оларды. Бу ики милјонлуг халг кимләри јетирмәмишди? Будур, һарданса фәләкәтли болшевик туфаны кәлир вә аз сонра, чәми бир нечә илә күлүстан кими бир өлкәнин јериндә мә'һәви харабазарлыг галыр.

ӘЧӘМИ ИБН ӘБУБӘКР

(2077 006)

Биографијасы јох дәрәчәсиндәдир. Нахчыванда јашадыгы мәлумдур. Нахчыван о дөврдә Атабәјләр дөвләтинин пәјтахты иди. Тарихи мәнбәләр Әчәминин Елдәкизләр сарайынын вә Чүмә мәсјидинин јарадычысы олдуғуну јазыр. Лакин һәмин о абидәләр дөврүмүзә кими кәлиб чатмајыб.

Хошбәхтликдән Әчәминин "Мө'мүнә хатун" вә "Јусиф ибн Күсејир" түрбәләри замана, зөлзәләләрә вә мүһарибәләрә синә кәриб дајанмышдыр. Әләвә оларағ "Гоша минара" да говғалардан саламат чыхмышдыр. Һәр үч әсәр ме'марлыг хүсусијәтләри (сәтһләри бир-бириндән ајрыран тилларин вә онларын бөлкүләри, орнаментларин тартиби, куфи хәтли китабәларин орнамент шәклинә салынмасы вә с.) илә мисилсиз сәнәт нүмунәси олмагла ме'марын кәмил бир уstad олмасына сүбүтдур. Атабәј һөкмдары Шәмсәддин Елдәкизин әмри илә онун арвәдынын шәрәфинә тикилмиш мәғбарәнин һүндүрлүјү 35 метр олмушдур. Сонралар харичи өртүјү дағылдығындан һүндүрлүк хејли азалмышдыр. Ики һиссәдән (јералты вә јерүстү) ибарәт олан мәғбарәнин 10 бучағы вар. Мәркәзи сүтүндән һәр бучаға бир тағ салынмышдыр. Бучағлар чыхынтылы, сәтһләри исә батыгдыр. Беләликлә, рәнкбарәнк кашыларла үз чәкилмиш бу абидә өз чәзибәдарлыгы илә көз охшајыр. Абидә орнамент, нахыш, медалјон вә с. ме'марлыг бәзәкләри илә о гәдәр зәнкиндир ки, ме'марлыг докторлары ону көзәллик вә зәрифлик абидәси адландырырлар. Тәсадүфи дејилдир ки, бу сәнәт әсәри Азәрбајчан ме'марлыгынын үч инчисиндән бири сајылыр. Вә әквәр һәмин үч абидә (Гыз галасы, Гарабағлар түрбәси вә Мө'минә хатун түрбәси) олмасајды, бизим демәк олар ки, ме'марлыг кечмишимиздән данышмағамыз чәтин оларды. Таәччүблүдүр, нечә олуб ки, ермәниләр, руслар вә башгалары бизим бикәнәләјимиз мүғабилиндә бу абидәләри дағытмајырлар.

ШЫХӘЛИ ГУРБАНОВ

(1925-1967)

Шыхәли Гурбанов орта истададлы драматург ва шаир иди ва илләр кечачәк бир сәнәткар кими ады јалныз Енсклопедија ва хусуси лугәтләрдә галачаг. Амма бу адамын милли амалларын јашамасы угрунда чәсарати ва бу јолда гурбан кетмәси онун адына ва хатирәсина башга даһа бөјүк истададлы сәнәткарлардан гат-гат артыг ләјәгат ва шөһрәт кәтирир. Рус дилина дәриндан јијәләnmәси, Марксизм ва Ленинизмә јахшы бәләдчилији ва нәһәјәт гәтијәтли ва мүбариз характери нәтичәсиндә Азәрбајчанын көркәмли партија хадими креслосуна јијәләnmәси табики ки, она бөјүк сәләһијәт вермишди. Башгалары бу сәләһијәти тәһлүкәсиз өзүнә хидмәтдә истифадә етдикләри һалда, Шыхәли Гурбанов милли адәт ва әнәнәләрин мејдан ачмасына сәрф етди. Умумијәтлә, шанлы КГБ-мизин завалына кәлән бүтүн сәләһијәт ва истадад саһибләримизин бәдбәхтлији өзләринә архајынчылыгларында ва еһтијәтсызлыгларында олуб. Бәлә һазырлыгы ва тамиз бир адамын ДТК нәзарәтиндә олан дөвләт һәкимләринин јанына кәлиб дишини чәкдирмәси әлбәттә, садәләвһлүк ва һиләсизлик әләмәтидир. О вахт шанлы КГБ-миз ејнилә һиндистана сәфәрә чыхан тарихчи Әлвәсәт Гулијәва ва јахүд кәнчларин севимлиси Магсүд Әлизадәјә дә бәләчә диван тутду. Гәрибәдир ки, совет гурлушунун бу чиркин әмәлләринә һеч бир чавабдәһлик дашымајан ДТК-мыз һәлә дә бу барәдә фактлары ашкарламыр. һалбуки Русияда ва ја Прибалтика өлкәләриндә бүтүн бу әмәлләр чохдан ифша олунуб.

ҺЕЈДӘР ҺҮСЕЈНОВ

(1903-1950)

Азәрбајчанда шаир олмаг ва һәттә, философ олмаг асандыр. Лакин вәтәнпәрвар, намуслу ва ән чох исә террорист олмаг ағласыгмаздыр. Азәрбајчан террористи... көрәсән, дүнјада бизим үчүн бундан артыг һейрәтамыз, гулағымызы бу гәдәр гычыгландыран сөз ола биләрми? Һейдәр Һүсејнов ајры бир вахт бәлкә дә философ ва мүтәфәккир кими даһа мәшһур ола биләрди. Совет шәрәтиндә исә о, фашизми ифша ва совет руһлу Азәрбајчан поезијасыны тәблиғ едән мәгалә ва китаблар јазырды. Нәһәјәт, бир ағыллы ва вицданлы философ кими о, 1949-чу илдә "XIX әср Азәрбајчанда иһтимаи ва фәлсәфи фикир тарихиндән" адлы фундаментал бир әсәр мејдана гојду. Әсәр үмумиттифәг миғјасында гијмәтләндирилиб һәттә, Сталин мүкафатына ләјиг көрүлдү. Амма КГБ кенералы Мирчәфәр Бағыров өз хилгәтини унуда биләрдики? Һеч дәхли олмадан гул психолокијасынын гәфил партлајышы нәтичәсиндә русларын бәлә гәһраман һесаб етдији Шейх Шамили инкилис часусу елан едарәк о, долаји јола Һейдәр Һүсејнову "күлләбаран" еладди. Гудуз русофилик о дәрәчәдә һәддини ашды ки, Бағыров һәттә габагчып совет тарихчиларини бәлә Шейх Шамилә гәһраман кими јанашмаг консепсијасында иттиһамландырды.

Азәрбајчанда јекәнә азәрбајчанлы философу даланә сапыб ја әјилмәк, әскијә дәнмәк, ја да... Шәхсијәт олан Һейдәр Һүсејнов табики ки, икинчи јолу сечиб интиһар етди. Бәләликлә, тарихда чох аз тәсадүф олунан бир һадисә баш верди. Һиндли һиндлини инкилисләра мунәсибәтдә кифәјәт гәдәр инкилислик кәстәрмәдијина көрә мәнһум етди.

Зәһмәткеш, чидди, намуслу елм хадими кими һәмкарларына өрнәк олан Һейдәр Һүсејновун гајғәкешлији һаггында сөһбәтләр дилдән-дилә кәзир. Көрүнүр, Азәрбајчанда мәнәвијәтсиз, һәјәсиз, дилетант ва бајағы олмајан шәхсијәтләра јер јохдур.

ӘЛИБӘЈ ҮСЕЙІЗӘДӘ

(1864-1940)

Азәрбајҗанын тәфәккүр, мәдәнијәт вә сийәсәт мейданларында чәнуб бөлкәләринин пәјы чох аздыр. Она кәрә Салҗан кими кичик бир гәсәбәдә доғулан Әлибәј Үсәјзәдә бу чәһәтдән дә хәјли марағ доғуруп. Гафгазын Шәјхүлисламы Әһмәдин нәвәсинин тәләјиндә бабасынын ролу шәксиздир. Көрүнүр, ја задәкан, ја да мәнәвијәт тохумлары кеч-тез нәспин һансы бир чүчәртиси шәклиндәсә пәһрәләнир.

Мән узун илләр Әлибәј Үсәјзәдәни ән чох "Фүјузат" журналы вә јадымда галан дәрәд мисрәлыг шери илә таныјырдым.

Учундадыр дилимин
Һәгигәтин бөјүү,
Нә гојдулар дөјәлим,
Нә кәсдиләр дилими.

Әлибәјин мүәсир Азәрбајҗан мәдәнијәтинә тәсири демәк олар ки, сыфыра бәрәбәрдир. Амма Түркиядә бу тәсир ачығ-ашкар һисс олунур. Бу сөзсүз ки, сәнәткар үчүн бир фәчиәдир. Лакин Мәһәммәд Һәди кими фәчиәси даһа ағыр олар да вар. Нәдир бу фәчиә? Бу фәчиә Әлибәј Үсәјзәдә вә онун кимиләринин диплоини нә фарсча, нә түркчә, нә дә азәрбајҗанча олмасындадыр. Әслиндә онун дили бу үч диплоин гарышығындан ибарәтдир. Әлибәј вә ја Һәди елә зәин едирдиләр ки, бунула олар һәр үч халғ үчүн аңлашыгы олачағлар. Вә беләликлә, чох бөјүк охучу күтләсинә саһиб олачағлар. Амма сәллам дүшүнчәдән вә бәсирәтдән мөһрүм олан бу јарымдаһиләр баша дүшүрдүләр ки, әксинә олар һәр үч халғ үчүн јабанчы вә аңлашылмаз олачағлар. Вә елә дә олду.

Һалбуки, Әлибәј Үсәјзәдә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗан вә Түркиянин мәдәни вә сийәси һәјәтынын мәркәзи фигуру иди. Чохлу сәјдә әсәрләри инди аз тиражларла нәшр олунса да, итирилмиш мөвгеләри кери алмағ әлбәттә, чәтиндир. Әлибәј Европа вә шәрғ мәдәнијәтинә дәриндән бәләд олан бир интеллектуал иди. Устәлик, һәким вә мәһир рәссамды. Аллаһ ондан санки һеч нә әсиркәмәмишиди. Амма бу занкин веркини Мирзә Чәлилсәјағы тәмиз, доғма ана диплоиндә ифадә етмәк әвәзинә јад дипло тәләффүз етмәк белә чәтин олан сөзләрә алудәчлик нәтичәсиндә фәјдәсыз вә ја гапалы галды. Әлибәј бу јолла куја јүксәк елитар тәфәккүрүнү сүбүт едирди. Һәтта журналына адам диплоиндә ад гојмағ әвәзинә "Фүјузат" кими һеч кимин аңламадығы вә аңламағ һәвәсиндә белә олмадығы бир башлығ гојмасы дедикләримизә сүбүтдур.

ӘЗИЗӘ ЧӘФӘРЗӘДӘ

(1921)

Әзизә Чәфәрзәдә илк романыны тамамилә јеткин јашларында јазмышдыр. Марағлы орасыдыр ки, јазычы Азәрбајҗан әдәбијәтинин нәһәнкләрини дөјил, нисбәтән орта сәвијәли классикләринин һәјәтыны өз биографик романлары үчүн мөвзу сечмәклә ики чәһәтдән газанмышдыр. Әввәлан, бу унудулмуш сәнәткарлары јад етмәклә нечә дөјәрләр, саваб газаныб, икинчиси дә, тән-гидчиләр тәрәфиндән она бир нөв күзәшт олунурду. Онун илк гәһрәманлары Сәјид Әзим Ширвани, Фәләки Ширвани, Аббас Сәһһәтдир. Онларын һәјәти фонунда јазычы XIX әср Азәрбајҗан һәјәтынын хүсусилә, она доғма олан Шамаһы задәкан аламы вә әдәби мүнһитинин кениш вә парлағ сәһнәләрини јаратмышдыр. Дөврүн бу габағчыл фикирли нүмәјәндәләри илә атраф арасындакы конфликтләри вә зиддијәтләри сәнәткарларын аңлашылмазлыға вә мәнәви тәзигләрә мәһкумлугун елик мәнзәрәләрини усталыгла ачыб кәстәрән бу трилогијадан сонра Әзизә ханым чох марағлы вә көзләнилмәз "Бақы 1501-чи ил" романыны јаратды. Лакин бу көзәл әсәрдә Шаһ Исмајылдан даһа чох XVI әсрин тәриғат вә суфи нүмәјәндәләринин образларынын тәсвирина раст кәлирик. Романда халғ һәјәтынын чох чанлы, елә "исти", елә кәлоритли сәһифәләри вар ки, охудугча ләззәт алырсан. Ејни заманда јазычынын дөврүн идејаларынын мүәсир шәрһи илә гәтијән ујушмајан мүнәкимәләринә дә раст кәлирик. Азәрбајҗанын гадын прозакләри бармагла сәјлыыр. Онларын ичиндә тарихи мөвзу кими чәтин жанрда ишләјәнләрә исе үмумијәтлә, раст кәлмәк олмур. Әзизә ханым бу чәһәтдән хошбәхт бир истиснадыр. Вә елә тәкчә бунун өзү она вә онун јарадычылыгына үмумән мәдәнијәтимиздә уникал бир һәдисә кими бахмаға имкан верир. sa-131

СУЛТАН МӘНӘММӘД

(1478-1555)

Бөжүк сәнәтин хошбәхт кунләри һачан башлаһыр? Һәр һансы гадир, үксәк зөвгүл дәвләт башчысы әдәбијат ва инчасәнәтлә өзү мәшгул олмаһыб, мәшгул оланларын достуна чевриләндә. Өзүнә мәдһијә јаздырмаг үчүн јох, һакимијәтин тәблиғатчысына чевирмәк үчүн јох, өлкәсиндә дүңә сәвијәсиндә сәнәт әсарларинин јарадылмасында марагы олаңда. Бу мәнәдә Шаһ Исмајыл Хәтәи ва онун оғлу Шаһ Тәһмасибин һакимијәти илләри Азәрбајҗан мәдәнијәтинин гызыл дәвру сәһылә биләр. Һәр ики һөкмдәр гүдрәтли сөз ва ғырча усталарынын һимәјәдары идиләр. Чалдыран дәүшүндән габаг Хәтәин рәссам Бәһзады душман әлиһә кечмәмәси үчүн кизләтмәси әһвалаты әфсанәјә дөнүб. Тәһмасиб шаһ исә сараһыны Султан Мәһәмәд башда олмағла бир дәстә рәссамә тапшырыб онлара Низами "Хәмса"сина иллүстрәсијалар сифариш вермишди. Өз портретләрини јох, мәһә өзүндән дөрд әср габаг узаг Кәнәдә јәшәмеш ва фарсча јазыб јаратмыш шаир Низаминин әсәрләринә бәзәк әурмаг үчүн. Онлары кечәләр әиләләринин јанына да бурахмырды ки, илһамлары, гәлбләринин оду азала биләр.

Ағамирәк, Мир Мүсәввир, Мир Әли ва нәһәјәт, Султан Мәһәмәд... Бу рәссамлар һәммин мөвчүзәни - "Хәмса"ја һәкилмиш 16 миниатүрү јаратдылар. Бу күн Лондонун Британија музейиндә горунан һәммин миниатүрләр аз гала дүңәнын сәккизинчи мөчүзәси сәһыләр.

Тәһмасиб шаһ демәк олар ки, һәр күн рәссамлара баш чәкир, сонра кедиб дәвләт ишләри илә мәшгул олуруду. Нәһәјәт, әсәрләр чәкилиб гуртарандан сонра онун һәммин миниатүрләри бир-бир кәтүрүб дојуңча тамаша етдикдән сонра өз әли илә әлбомун ғырағына јаздығы "Рузиқарын көзләри һеч вахт белә бир шеј көрмәјиб" сөзләри әсәрләрә верилән ән үксәк гижмәт иди.

16 миниатүрүн дөрдү даһи Султан Мәһәмәдин әлинин мәһсулуду. "Једди көзәл"дән "Баһрамын ов сәһнәси", "Хосров ва Ширин"дән "Хосровун булагда чимән Ширинә хәләти тамаша етмәси", "Сирләр хәзинәси"ндән "Султан Сәнчәр ва ғыры" сәһнәси ва нәһәјәт, "Једди көзәл"дән "Пейғәмбәрин мерачы". Бу дөрд миниатүр сәнәти инчиларинин һансынын даһа камил, даһа мүкәммәл олдуғуну сөйләмәк чәтиндир. Әлбатта, инсан үзүнүн чәми 2 ө. мм-лик тәсвириңдә фәрдләшмә арамаг, психоложи чизкиләр тапмаг әбәсдир. Лакин 1 мм-дән да инчә инсан әлләрини, ат аяғларыны, јәхүд ғырынын кейдији чәкмәларин мүкәммәл тәсвириңи вермәк һеч шүбһәсиз ки, сәнәткарлығын зирвәси сәһылә биләр. Әсәрләрдәки драматизм, композисија усталығы, тәбиәт тәсвириләри, отлар, ағачлар ва нәһәјәт, рәнкләр. бојалар...

Султан Мәһәмәд Титсиан ва Рафаеллә јанашы дура биләрдди. Амма бу күн ону һәр өлкәдә бир нечә сәнәтшүнасдан башга кимдир тәһҗән.

НӘИМИ ФӘЗЛУЛЛАҺ

(1840-1894)

Мүтәфәккир шаир. Лагабиндән Тәб-риздә ва ја Астрабадда доғулдуғу күман олуңур. Һәр ики шәһәри лағабинә дахил етмишдир. Әввәлләр суфи олмуш, сонра өзүнүн јаратдығы һуруфилик тәриғатинин әсасыны гојмушдур. Дүңәкөрүшләри "Чавиднамә" әсариндә әкс олуңмушдур. Ондан башга "Мәһәббәтнамә", "Әршнамә", "Новинамә", һәбелә диван мүәллифидир.

Мән билмирәм, XIV јүзиликдә адамлар нечә олмушлар. Јәни, көрүшүб сәһбәт етмәмешәм. Амма шаһидларин јаздығына инансаг, онда да адамлар индики кими, аңкөз, надан, накиши, мәнсәбпәрәст, рүшвәтхор ва с. олмушлар. Әлбатта, тәк-тәк истисналар, инди олдуғу кими, онда да мөвчүд иди. Амма мәлумдур ки, бир күллә јаз олмаз. Ва бу мәрд ва ләјәгәтли адамлар ки, һеч вахт чәмијәтдә чоһлуг тәшкил етмәјибләр, ахы чәмијәтин бир фазиһнә дә бәрәбәр олмаһыблар. Она көрә дә Аллаһы даныб бу дылғыр, чыпыз, азғын махлүғлары Аллаһ елан етмәк мән билмирәм өзүнү мүтәфәккир һесаб едән Нәиминин ағына һардан кәлиб. Нечә ола биләр ки, Аллаһ инсандә ва ја һәтә әшјадә тәчәссүм етсин? Әрәб әлифбасынын һансы гејри-әдәти хүсүсијәтләри вар ки, мәһәббәт ва көзәллийин әсасы олсун?

Лакин ашкар мәнтигсизлийнә ва гејри-дәринлийнә бахмајараг, бу идеја дәврундә мәшһур иди. Чоһлу ардычыллары олмасы да, һәр һалдә Нәсими кимиләри варды. Идејасынын елми әсасы олмасы да, өз мәсләкндән дөнмәмеш ва ады Јахын ва Орта Шәрғдә кениш јәһылмышды. Ва о, Мираншаһын әмри илә едам едилдијинә көрә, рәғбәт ва тәәссүф ојадыр.

Һ.Сејидбәјлинин "Нәсими" филминдә мүтәфәккирин һәјәтинин сон дәвру әкс олуңмушдур. Филмдә өзүнә охшајан ардычыллары даһа ирәли кедиб ону Аллаһ елан едиләр. Нијә дә етмәсинләр ки, мүәллимләри, һәтта күчә һәмбалыны белә бу шәрәфә пәјиг көрүб.

І БРАҺИМ

(9-1417)

Ағыллы инсан һарда олурса-олсун, өз ағлыны, мүдриклијини көстөрәчәк. Әлбәттә, сағлам дүшүнчәли, адаләтли адамлар арасында. Тарихчиләрин яздығына көрә, Ибраһим чөлдә јер шумлајандан сонра узаныб јатдығы јердә ону ојадыб хәбәр верирләр ки, Ширваншаһ сечлиб. Јәни, бу андан Ширван дәвләтин һөкмдарыдыр.

І Ибраһим онларын шаһ сечмәкдә јәнилмадыгларыны сү-бут етди. О, Тејмурләнкин габагына чыхыб итаат нумажыш ет-дирмәккә өлкәсини таландан хилас етди. Устәлик, өз гошуну илә дәмир фатәһә Терек саһилләриндә Тохтамышша галиб кәл-мәкдә дә јардымчы олду. Бу минвалла о 35 ил Ширваншаһлар тахтында отурду. І Ибраһим чох гүдрәтли тачидарларын, о чүмләдән түрк султаны І Бәјазидин фәләкатли мәғлүбјјәтинин шаһиди олду. Ибраһим дәврүндә Кәнчә дә, Шәки дә, Гарабаг дә мүстәгил ханлыглар иди. Әкәр Тәбриздә тахта күчлү бир һөкмдар зүһур едирдисә, бүтүн бу ханлыглар ләғв едилирди. Зәиф һөкмдар олурдуса, бәрпа олунурду. Шаһ Исмајыл Тәһ-масиб шаһ, Шаһ Аббас вә Надир шаһ дәврүндә Гүзеј Азәрбај-чаны илә Күнеј бирләшдирилмиш, галан Сәфәвиләр вә Гачар-лар дәврүндә исә јенә парчаланмышды. Ибраһим илк Ширван-шаһ иди ки, бүтүн Гүзеји вә һәтта Күнеји дә бирләшдирмәк истајирди. Амма буна имкан тапа билмәди. Орта Шәргдә Гараго-јунуларын зүһуру илә јени сүлаләнин һекемонлуғу башланды. Јалныз јени сүлаләнин тејмурипәрлә узун вә каркин мүбаризә-си І Ибраһимин сүлаләсинә јашамаг имканы верирди вә бу им-кан Тәһмасиб шаһын мин иллик Ширваншаһлар дәвләтинә сон гојдуғу 1538-чи илә гәдәр давам етди. Ширваншаһлар дәвләтин варлыгына сон гојулса дә, ағыллы вә тәдбирли І Ибраһимин ады бу дәвләтин ән күчлү һөкмдары кими тарихә дүшдү. Ибра-һим шәһрәтинә шәрик олан шаир Нәсими илә бир илдә өлдү.

ЧАВАНШИР

(616-680)

Азәрбајчанда суй-гәсд нәтичәсиндә өл-дүрүлән шаһларын, һөкмдарларын сајы-һеса-бы јохдур. Онлардан би-ри вә бәлкә дә биринчиси Чаваншир иди. 44 ил шаһ-лыг тахтында отурмуш Чаванширин вахтында Азәрбајчан шималда Ал-банија, чәнубда Атропа-тена адланырды. Атропа-тија билаваситә сасанила-рин дахилиндә, Албанија исә онларын вассалы иди.

Буна көрә Чаваншир VII әсрин 40-чы илләриндә Јахын Шәргдә јеничә зүһур едән вә Ислам адлы јени вә күчлү идеоложија илә силаһланыб фатәһлијә башлајан бир империјанын доғулдуғуну көрүб, артыг күнаши батан сасаниларин орду сыраларыны тәрк етди. Бизансларын өз пәјтахтларыны күчлә горудуғуну көрән кәнч сәркардә шималда хәзәрләр, чәнуб-гәрбдә араб-ләрлә тәкбәтәк галды. Әлкәсини вә тачыны горулмаг истајән ағыллы бир һөкмдар кими о, бир-бири илә потенциал дүшмән олан һәр ики тәрәфлә јахын мүнәсибәтләр сахламағы гәрара алды. Амма нечә? 664-чү илдә Шам шаһариндә араб хәлифәси І Муавијә илә карушуб онун вассалы олмасына разылыг верди.

Әрәбләр тәбии ки, бу вассалпығы севинчлә гәбул етдиләр. Онлар верки јығмаг вә сакитчә, тәләсмәдән өз дикларини јәй-маг лазым иди ки, буна да наил олмушдулар. Ким исламы гә-бул едирдисә, веркидан азад олунур вә идарачилик ишләрина чәлб едилирди.

Доғрудур, арабләрлә хәзәрләрин ворушу чох чәкди. Ан-чаг азәрбајчанлылар сүрәтлә мүсәлманлашдыгларына көрә өл-кә дә сүрәтлә арабләшди. Бүтүн адлар, вәзифәләр, мәктаблар араб дилинә кечди вә Чаваншир дә бундан сонра 15 ил тахтын-да раһат отурду. Амма христиан албанлар ону һеч чүр бағыш-лаја билмирдиләр. Буна көрә, 680-чы илдә фүрсәт тапыб дини-ни һакимијәтинә гурбан верән һөкмдары ғылынчдан кечирди-ләр.

МƏММƏД СƏИД ОРДУБАДИ

(1872-1950)

Әлбәтте, 1918-чи илдә җарадылан Азәрбајҗан Демократик Республикасы индија кими мөвчуд олсајды, Азәрбајҗан әдәбијаты вә мәдәнијәти һеч шүбһәсиз ки, индики кими јохсул вә бајағы дејил, гат-гат мәзмуну, зәнкин вә милли оларды. О заман Мәммәд Сәид Ордубади "Кизли Бақы", "Дөјүшән шәһәр" вә "Думанлы Тәбриз" кими романларынын индики мүсбәт гәһрәманлары мәнфи, мәнфилар исә мүсбәтә чевриләрди. Ордубади Диккенс сәпкили әсл классик јазычы иди. Көзәл үслубу вә дили варды. Вә әлбәтте, идеоложи мәһдудият олмасәјды, он чилдәрлә классик ирс јарадарды. 1905-18-чи ил гырғынларыны көрән сәнәткар мир чәлаллар кими дөшүндә ермәни илә гардашлыг мугавиләсини кәздириб өлән бөлшевикләри гәһрәман етмәзди. Бу мәнәдә онун ермәни гырғынларындан бәһс едән хатирәләр китабы мисилсиздир. Вахтила белә әсәр јаздығына көрә ону јагин ки, јалһыз көһнә бөлшевиклији вә Мирчәфәр Бағыровла шахси јахынпыгы 37-чи илин репрессияларындан хилас етмишди.

Ордубадинин шаһ әсәри олан "Гылынч вә гәләм" романына кәлдикдә исә кәнчлик јашларында ону нечә дәрә охудугум јадыма кәлмир. Бәлкә дә јүз дәрә охумушдум. Нағыл гәдәр дәрә олан бу епелеянын исти хатирәләри һәлә дә гәлбимдәдир. Хусусилә романын сән сәһифәләри әсл гүдрәтли сәнәткар гәләминин мәһсулудур. Јалһыз тарихи һәгигәтә ујғун кәлмәјән Рәна-Илјас хәтти әсәрин табиилијинә сағалмаз јаралар вурду. Биз билirik ки, Низами совет идеолокијасынын төләб етдији кими, јохсул кәндли гызы Рәна илә дејил, она бағышланан гыпчәг көзәли Афагла евләниб. Јазычы нијә она гаршы едилән вә ја едилмәјән тәзигләрә күзәшт едиб, анлашылмыр. Демәли, о һәгигәт доғрудур ки, совет дөврүндә јазычыларын илк вә амансыз сензурасы онларын өзләри иди. Вә буна көрә чох нәдир һаллардә дөвләт сензурасына еһтијач олурду. Үмүмијәтлә, халг арасында, бу хејрихәһ вә һардасә сәдәләвәһ адам һаггында гоча јазычылар вә ону таныјанлар арасында бир сыра ләтифәләр кәзирди.

ЧАҲАНКИР ЧАҲАНКИРОВ

(1921-1992)

Чаһанкир Чаһанкиров радио вә телевизия коми-тәсиндә бә

ди верилишлар мүдир ишләјәндә онунла ара-бир көрүшәр вә она Үзејир бәјдән сонра мәним үчүн ән бөјүк бәстакәр олдуғуну дејәрдим. 30 илдан сонра инди дә бу фикирдәјәм. Әлбәтте, Сәид Рүстәмовун да сәһирли мелодиялары вар (Үзејир бәјин өлүмүнә һәср олунмуш "Хатирә"си, "Бәјәти күрд", "Азәрбајҗан" суиталары вә с.). Гәнбәр Гүсејлинин дә "Чаһаркаһ" адлы оркестр пјеси кичик шедеврди. Вә бәстакәрларымызын башга чохлу вокал вә инструментал шедеврләри чохдур. Амма Ч.Чаһанкиров бу чүр динләдикчә дојулмајән әсәрләринә көрә јалһыз Үзејир бәјдән керидәдир. Белә мөчүзәли әсәрләрә онун "Бәјәти Шираз" оркестр суитасыны, "Гәзәл", "Күл чамалын", "Бүлбүл вә күл", романсларыны, "Хәјјәм" тамашысына јаздығы бир сыра хор вә оркестр әсәрләрини, "Кирдим јарын бахчасына" хор ишләмәсини "Мисир" суитасыны вә с. кестәрмәк олар. Бу әсәрләрин чох инчә, үрәји титрәдән мелодиялары мәним үчүн мусигинин әлчәтмәз наилијәтләридир. Үмүмијәтлә, Чаһанкир бу вә ја башга әсәрләри илә шәхсән мәнә чох хошбәхт дәгигәләр бәхш едиб вә едир. Онун әлбәтте, зәиф вә тез унудулан мәһһылары да вар. Лакин Азәрбајҗан хор сәнәтинин инкишафында бөјүк хидмәти данылмаздыр. Хорун бүтүн спесифик инчәликләринә дәриндән бәләд олан Чаһанкирин һәјәтынын филармонија илләри бу чәһәтдән хусусилә мәһһусдардыр.

Ч.Чаһанкировун "Азад" вә "Ханәндәнин тәлеји" опералары јени үслублары илә мусигимизи хејли зәнкинләшдирди. Хүсусән, икинчи операнын мусигиси кәркин драматизми вә психоложи дәринлији илә сечилир.

Бәстакәрын һалә тамашаја гојулмајән "Хәјјәм" операсы инанмаг олар ки, "Короғлу", "Низами", "Хосров вә Ширин" кими классик опералар чаркәсинә дахил олуб онун бөјүк истәдәдынын бир даһа нүмајиши олачәг.

ҺАЧЫ ЗЕЙНАЛАБДИН ШИРВАНИ

(1780-1837)

Азербайжанын һәгигәтән дүнья шәһрәтинә пәйг адамлары чох олса да, бу шәһрәти газананлар аздыр. Аз-чох танынлар да жалпыз мәһдуд елми дәирәләрдә мәшһүрдур. Зейналабдин Ширванинин ады бу күн Гәрбдә кима бир сөз дейир? Амма Марко Полону ушаг да таныһыр.

Ширванилар шәһәрәсинин ән танынмыш шәхсијәтләриндән олан Зейналабдин чографијашунас, тарихчи, сәјјаһ, этнограф, әдәбијатшунас вә шаирдир. Атасынын аиләси 1735-чи илдә Кәрбаләјә көчмүш, Зейналабдин орда тәһсил алмыш, сонра сәјјаһәтә башлаһыб 40 ил әрзиндә Јахын вә Узар Шаргдә ајаг басмадығы јер галмамышды. Ејни заманда, Немәтуллаһи дини таригәтинә башчылыг етмишдир. О да бөјүк сәләфлари кими фарс дилиндә јазмышдыр. Чүнки дәрә гаршы дурмаг, һәтта даһи үчүн дә чәтиндир. О, "Ниязус сәјјаһ" ("Чәннәт бағы сәјјаһәтләри"), "Һәдәјүгүс сәјјаһ" ("Сәјјаһәт бағлары"), "Бустамүс сәјјаһ" ("Сәјјаһәт бостаны"), "Бустамүм арифин" ("Арифлар бостаны"), "Кәнифус маариф" ("Биликләр ачан") вә башга әсарларин вә шер диванынын мүәллифидир. Кәздји сәјсыз-һесабыз өлкәларин чографијасы, тарихи, инчәсанәти, этнографыјасы, топонимикасы һаггында мәлуматлары тәфәрруаты илә гәләмә алмышдыр. Лакин әсарләриндәки ән марағлы вә дәрәли чәһәт һәмин өлкәларин бәзи көркәмли адамлары - алим, философ вә сијаси хадимләри һаггында вердји мәлуматлардыр. Инадкарлығы, зәһмәткешлији һејрәт доғурур. Әлјазмаларында Лондон, Парис, Теһран, Гаһирә вә Ленинград китабханаларында горунур. Индистан, Индонезија, Шри-Ланка, Ираг, Сәудијә Әрәбистаны, Һәбәшистан, Мисир, Орта Асија өлкәләри һаггында XIX әсрин биринчи јарысында ән кениш мәлуматлар верән сәјјаһ кими һәмин өлкәларин елми-чографи дәирәләриндә бу күн дә бөјүк нүфузу вәр. Сәјјаһәт заманы Саудијә Әрәбистанында икән өлмүш, Чиддә шәһәриндә дафн олунмушдур. Тәәссүф ки, әсарларинин һеч бири һәлә дә дилимиздә һәшр олунмамышдыр.

ӘҺМӘД БӘЈ АҒАЈЕВ

(1875-1949)

Азербайжан вә османлы дилләринин лүгәт тәркибиндә вә данышыг дилиндә фәрғли сөзларин мәвчудлуғу вә һәр ики халгын психолокијасындақы фәрғ табидир. Чографи мөкән, ән башлычасы исе сијаси тәлејин бәнзәрсизлији һәмин фәрғи адымбашы тәзаһур етдирир. Османлылар демөк олар ки, мин иллар әрзиндә мүстәғил, амма өз деспотларынын әсарәти алтындә азербайжанлылар исе әсрләр боју мұһарибәләр ичиндә олмуш, сон ики әсрдә исе икигәт кәлә вәзијәтиндә јашамышлар. Лакин ејни заманда түрк дилли халглар арасында османлылар крим татарларындан сонра ән чох бизә јахындырлар. Сәфәвиләр дөврүндә османлыларла бизим арамсыз мұһарибәларимиз кәһ бизим, кәһ да оларын хејринә баша чәтса да, XX әсрдә гардашлыг мұнасибәтләримиз парлаг нәтичәләр вермишдир. Бу гардашлыг мұнасибәтләрини јарданлардан бири дә Гарабағлы Әһмәд Бәј Ағәјевдир. Петербургда, сонра исе Сорбоннадә тәһсил алан бу гүдрәтли публисист вә әдәбијатшунас XX әсрин әвәлләриндә Азербайжан әдәбијатынын гызыл адландырылан дөврүнүн асас нүмәјәндәлариндәндир. Бөјүк габилитәт вә зәка саһиби олан Әһмәд Бәј һәм дә бөјүк сијасәтчи иди. О, Азербайжанын вә ја Түркиянин президенти дә, баш назири дә, харичи ишләр назири дә ола биларди. Амма тәле елә кәтирди ки, о, Түркия Милли Мәчлисинин, Азербайжанын парламентинин үзвү олду. Бу саһәдә бөјүк фәәлијәт көстәрди. Түркиядә XX әсрин әвәлләриндә милли варлығын ојанмасында Әһмәд Бәјин дә мүстәсна ролу олду. Гәрибә олса да, Түркиядә пантүркизмин әсасларыны гојанлардан бири дә о иди. О, идејаларыны һәлә әсримизин әвәлләриндә чап етдирдији сәјсыз публисист јазыларында, редактору олдуғу "Каспи", "Иршад" вә "Тәрәгги" гәзетләриндә јәмишды.

Әһмәд Бәј һајатынын хусусилә, сон дөврләриндә сәјсыз елми-публисистик әдәбијатшунасыг әсарлары јаратмыш вә бу саһәдә зәнкин бир ирс гојуб кетмишдир. Бу ирс биздә дә, Түркиядә дә һәлә топланыб һәшр олунмамыш, арашдырылмамышдыр.

Бу күн Азербайжан халгынын ағыр күнләриндә бизә на чәтшымыр? Мәһз Әһмәд Бәј Ағәјев кими, Чейһун Бәј Һачыбәјли, Әлимәрдан Бәј Топчубашов кими һәртәрәфли, мүстәғил дүшүнмәк габилитәтли, ән вачиби исе дәрин вә сағлам тәфәккүр саһиби, дүнья сијасәтинин бүтүн инчәликләриндән баш чыхардан дипломатлар, адамларә вә хусусилә кәчкәләр М.Ибраһимов кими өз кичик газанч көзү илә баханлар јох, мәһз әдаләт вә милли амаллар нөгтеји-нәзәри илә јанашанлар, бөјүк идеәләрла јашајан шәхсијәтләр лазымдыр. XX әсрин әвәлләриндә Аллаһ беләләрини бизә көндәрмишди. Бәс XXI әсрин әвәлләриндә нечә?

ХƏЛИП РЗА УЛУТҮРК

(1932-1994)

Азәрбајҹанда ән үчүз вә асан пешә шаирлик-дир. Хүсүсилә, ортабаблар вә гафијабазлар бу сәнәти тамамилә көздән салмышлар. Лакин халғымызын ән истедадлы адамлары да шаир олмушлар. Һәттә Үзејир бәј кими даһи бәстәкар да әсәрләриндәки маһны вә аријаларын сөзләрини чох вахт өзү јазмышдыр. Јери кәлмишкән, гејд едәк ки, һәмин сөзләр өз сәдәлији, ајдынлығы вә табијлији илә бир чох профессионал шаирләрин јарадычылығына дәјәр.

Лакин совет дәвру поезијасында әксәр шаирләр иһамларыны дәвләтин вә идеолокијанын тәблигинә һәср етдијиндән әсл сәнәт инчиләри чох аздыр. Хәлип Рза да узун илләр партија, Ленин вә 26-лары мадһ едән шерләр јазмышдыр. Лакин елә ки, 88-чи илин јенидәнгурма вә ашкарлығы дәвру башланды, онун истедады санки вулкан кими пүскүрдү. Әтрафындаки бүтүн шөһрәтли шаирләрин ишығы бу парлаг метеорун шәфагиндә өз нуруну итирди. Хәлип Рза күнәш тәк парлады вә чәми дөрд-беш илдә о гәдәр поезија инчиләри јаратды ки, әсрләрдән кәлән классикләр чәркәсинә дахил олду. О, сијасәтчи дејилди, әммә "Давам едир 37" поемасы кими сијаси лириканын шедвәрини јаратды. О, һадисәләрә вә адамларә гижәт вермәкдә өмрүнүн ахырында кими бәзән јанылса да, лакин өмрүнүн сон күнләриндә нечә фәчиәли сәһв бурахдығыны баша дүшдү. Онун чошгун вә амансыз гәләмнин үзү дөндү, нечә дөндү! Лакин һәдәф дүзкүн сечилмәмишди. Әслиндә дүз сечилмишди. Амма аташ сәспәри ешидилмәмәли иди. Диктатура шәрәитиндә сијаси мубаризәдә маскәсызлыгы, дүзлүк севилмир. Сон нәтичә, Зија Бүнјадов кими вахтындан әввәл Фәхри Хијабанын сакини олмаға апарыр.

О, ики оғлундан бирини Гарабағ уғрунда гурбан верән бир-ики зијәлидән бири олду.

Кәнчлик илләриндә биз онунла чох јахын олмушдуғ. Онун гонагсәвәр евиндә һәјат јолдашы Фирәнкіз ханымын сәмими сүфрасинин чох гонағы олмушам. Вә о күнләри миннәтдәрлиг-лә хәтырлајыб бу бөјүк шаирин вә чох јердә сәдәләвһ инсанын хейрхәһ, һилә вә мәкр билмәјән гәлбини јада салдыгча бүтүн бу чәһәтләринә керә онун шаир вә әдибларимиз арасында нечә мүстәсна бир шәхсијәт олдуғуну бир даһа дәрк едирәм. as-25

ӘҺМӘД ЧӘФӘРОГЛУ

(1899-1975)

Азәрбајҹаны Түркия илә бағлајанлар вә онун адыны Авропа әдәби вә дил дәирәләриндә таныданлар ичиндә кәнчәли Әһмәд Чәфәроғлунун бөјүк хидмәти вәр. Јадымдадыр, совет дәврүндә онун адыны чәкмәк бирбаша ДТК падвалларынын сакини олмаға бәрәбәр иди. Нијә, анлашылмыр? Онун сәјсыз әсәрләри, сәјрф тәдгигат характери дашыјыр, онларда сијасәт чох аздыр. Әһмәд Чәфәроғлунун 1939-чу илдә мудафиә етдији докторлуғ диссертасијасы чәми 75 Азәрбајҹан бәјәтисынын тәһлилинә һәср олуномушду. Әһмәд бәј Авропа дилләрини јахшы билдијиндән вә дәрин ерудутсија сәһиб олдуғундан һәр һансы Авропа өлкәсинин пәјтахт университетиндә гальб фәалијәт кәстәрә биләрди. Амма о, Истанбул университетини сечди вә 1929-чу илдән өмрүнүн сонунә кими түрк дили кафедрасына рәһбәрлик етди. Пантүркизм вә панисламизм руһлу журналларын редактору олду. Тәәссүф ки, ислам вә түрк халғары вә онларә башчылығы едәнләр о гәдәр мәнәвијәтсызлашыб вә мангуртлашыб ки, јүз Чәфәроғлу кимиләринин әсәрләри вә чағырышлары онларә нечә вахт наинки сијасы, һәттә мәнәви чәһәтдән белә бирләшдирә билмәјиб. Симасызлыгы о дәрәчәјә чәтыб ки, Азәрбајҹан әразиләри ишғал олунанда белә гыргыз лидери Әскәр Акајев Јеревана кедиб орада куја түркләр тәрәфиндән гыргызына мәрүз галан ермәниләрин гәбри үстә әклил гојур.

Әһмәд Чәфәроғлу әсасән классик Азәрбајҹан вә түрк әдәбијәтинин унудулмуш сәһифәләрини тәдгиг етмишдир. О, Польша, Маҷарыстан вә Украјна Епмлар Академијаларынын мүхбир үзү сечилмиш, Испанијанын һөкүмәт ордени илә тәлтиф олуномушдур. Бу, о доврә гәдәр түркдилли шәхсијәтләр арасында (1955) јекәнә һадисә иди. Әһмәд Чәфәроғлу јорулмаз алим иди. Онун илләрлә топладығы шифаһи халғ әдәбијәти материаллары Түрк Дил Гүрүму тәрәфиндән 7 ири һәчмли чилдә нәшр олуномушду. О чохлу бейнәлхалғ түркопोजи чәмијәтләрин үзү иди.

Әһмәд Чәфәроғлу Чәфәр Чаббарлы илә бир илдә доғулуб, амағ ондан 40 ил чох јашајыб. Гәбри Истанбулдадыр.

СƏТТАРХАН

(1867-1914)

Биз өзүмүзү кимла мугажиса еде биларик? Элбэтта, өз тајларымызла. Ермәниләрлә, күрчүләрлә, Орта Асија түрк халгларыјла. Биз өз динимизи дәјишмишик, ермәниләр, күрчүләр јох. Өз алифбамызы да ејиклә. Бир аз тәзјиг артсајды, дилимизи да дәјишмәјә һазыр идик. Дилимизи даки, дәјишдик, руһумуз да дәјишир. Ермәниләр, күрчүләр исә јох. Дилларини унутсалар да, ермәни даһа артыг ермәни олараг галыр. Өзү да дүнјанын һәр јериндә.

Сәттархан кәңчлигиндә Бақыда олуб, Русијада олуб, ингилаби идејалары бурада алып, вәтәнпәрвәрә чеврилмиши. Иранга гәјядыб зәиф ирадәли гачарларын иртичасына гаршы чыхыб, шаһ ордулары илә мубаризә апармышдыр. Элбәттә, халгын руһландырычы вә бирлашдиричи фактору кими о, һәтта Чәнуби Азәрбајчаньын мүстәгиллијини белә елан еде биләрди. Лакин өзкәларин, һәтта өз азадлығынын дүшмәни олан руслар Чәнуби Азәрбајчанә кирдиләр вә үсјанчыларә диван тутдулар. Јахшы сипаһпанмыш рус ордусу илә вурушмаг чәтинди, өзү да ики чәһнадә.

Гәһрәман олмаг фөвгәлада шејдир. Амма ағыллы, тәдбирли гәһрәман лап надир һадисәдир. Кичик бир дәстәлә, бүтүн әзаларыјла рәзил олан вә сәнә нифрәт едән дүшмәнин јуvasына кетмак өзүнә гәсд етмакдан башга һеч нә дејилди. Дағларә, мешәләрә чәкилиб узунмүддәтли партизан мұһарибәсинә башламаг әвәзинә, дүшмәнә инанмаг, алданмаг анчаг мүсәлмәнын ағылына кәлә биләр. Үмумијәтлә, чар ордулары, сонрлар исә совет јардымы олмасајды, XX әсрин әвәлләриндә күнејли гардашларымыз ән азы мухтаријјат газаначагдылар. Тәәссүф ки, онлар һәнинки буна һәһил ола билмәдиләр, һәтта 1925-чи илдә һәкимијәтин фарсларын әлиһә кечмәсинә имкан вердиләр. Фарс исә русдан да писдир. Устәлик, фарсларын габага вердији фарслашмыш түркләр!!!

Бу күн Күнәј Азәрбајчан ән фаһиәли дөврүнү јашајыр. Сајча фарслардан аз олмајан чохмилјонлу халг мәнәви чәһәтдән зәлил күндәдир. Тәрпәнмәк үчүн исә руһ јохдур. Халгын аз гапа јарысы ассимлјасија олуб. Көмәјә нә чата биләр? Элбәттә, јени Сәттархан. Амма һәһил Бәлкә һансыса бир чәнублу аһанын гарнындадыр!

ӘФРАСИЈАБ БӘДӘЛБӘЈЛИ

(1907-1976)

Азәрбајчан лајигли гижәтини алмајан бөјүк истәдадларла долудур. Ән чоһу да мусиги сәһәсиндә. Нәттә өлүмләриндән сонра да онлар әјрысечкилијин вә зөвгсүзлүјүн гурбаны олублар. Беләлариндән бири дә Әфрасијаб Бәдәлбәјлидир. Масштабына вә истәдадына көрә Гара Гарајевдән һеч нәдә керидә галмајан бу бөјүк бәстәкәр вә дирижор "Низами" кими зәнкин бир опера вә "Гыз галасы" кими өлмәз бир балетин јарадычысы Г.Гарајевин имтијазларынын онда биринә дә лајиг көрүлмәјиб. "Низами" операсы чәми бирчә дафә тамашаја гојулуб. Нијә? Карәк јубилеј олсун, онда бәлкә. Нәлбуки, көзәл мусиги һәмишә актуалдыр. Өзү дә һәр аријасы, хор вә речитативи парлаг вә мисилсиз бир опера мусигиси. Бүлбүлүн тәкрарсыз тенору, Королунун физики гүдрәтини ифадә етмәсә дә, Низаминин мәнәви вә руһи гүдрәтини әкс етдирмәкдә әвәзсиз иди. "Низами" операсында елә аријалар вар ки, онларын әсәсында бүтөв бир опера јазмаг олар. Илһамынын сәхавәтиндән Бәдәлбәјли һәр арија вә ариозасында орта әср аһвал-руһијәсинин јени бир мәнзәрәсини ачыр. Нәр һансы опера үчүн ләјтмотив олачаг чәзибәдәр мелодијалар санки бир-биринин үстүндән ашыр вә дәниз далғалары кими әријиб јерини башгасына верир. Бүлбүл вә А.Бүнјәдзәдә тандеми мочүзәлар јарадыр.

"Гыз галасы" балетинә кәлдикдә исә бу дәринликдә әсәр чоһ аздыр. Азәрбајчан муғамлары мисилсиз усталыгла ишләнәрәк, һәрмонијалашдырылараг, симфониклашдириләрәк әбәдләшиб. Анчаг Әфрасијаб Бәдәлбәјли бәстәкарлыгдә на гәдәр әзәмәтлијдисә, һәјәттә о әзәмәтдән мәрһум иди. Радиода ишләјәркан бир дафә мән ефирә верилән опера театрында "Гыз галасы" балетинин афишасында баш дирижор кими Әнвәр Бәһбудовун адыны чәкмишдик. Буну ешндән Ә.Бәдәлбәјли бир гижәт гопарды ки, елә бил дүнја голмушду.

ТАҺИР САЛАҲОВ

(1928)

Азәрбајҹанда истададлы сәнәткар олуб, һәм да маһир вә ишкүзар олмајан адам чох аз тапылар. Таһир Салаһов да бу чәһәтдән истисна дејил. О өз уғурлу әмәли фәалијәти ила сү-бут едир ки, Аллаһын вердији истадад аздыр вә бу истадад на гәдәр бөјүк олса, саһибини јох-суллуғ вә пахыллығ бәлаларын-дан бир о гәдәр аз хилас едәчәк.

Т.Салаһов бөјүк рәссамдыр. Көзәл, бәнзәрсиз портретлә-ри вар. Онун услубуна һәјәтын кәркин апларыны јашајан шәх-сијәтләрин, драматик психоложи тәсвири даһа чох характерик-дир. Узејир Һачыбөјовун, Гара Гарајев, Фикрәт Әмировун, Мирзә Әләкбәр Сабир вә Короғлунун портретләри бу жанрын ән јашы нүмунәләри кими кениш шөһрәт газанмышдыр. Ла-кин портретчилик маһарәти на гәдәр бөјүк олса да, шәхсән мә-на рәссамын "Рамана кәнди", "Абшерон" мотиви, "Ширван-шаһлар сарајы" кими мәнзәрәләри даһа чох хош кәлир. Бу әсәрләрдә Таһир өзүнә доғма олан бәнзәрсиз Абшерон лөвһә-ләрини мәһәббәтлә, сәрт, хәсис мазокларла тәсвир едир.

Т.Салаһовун "Ајдын" пјесина вә "Короғлу" операсынын та-машаларына вердији бәдии тартибат сәнәтин бу жанрында јени наиплијәт иди.

Т.Салаһовун Валү Ахундов дәврүндә "Гара Гарајевин пор-терти" вә Бақы нефтчиләринин әмәјини тәрәннүм едән әсәрлә-рина кәрә, әндәзәсиз тәблиғ олунмасы әлбәтте, мәркәзи коми-тәнин биринчи катибинин кичик һиссләринин нәтичәси иди. Уму-мијәтлә, унутулмаз Чәфәр Чаббарлы истисна олмағла, Абше-рон торпағынын сәнәткарларында рекиончулуғ күчлү олмуш-дур. Бәстәкар Г.Гарајев буна парлаг нүмунә ола биләр. Уму-мијәтлә, бу адам о дарәчәдә тәкәббүрлү иди ки, өз һәмкары, көзәл нағмәләр мүәллифи бәстәкар Шәмси Кәримову һәбс ет-дирмәкдән белә чәкинмәмишди.

Т.Салаһов харичи өлкәләрдә танынан рәнккарларымызын ән габагчылыдыр.

АҒАБАБА БҮНЈАДЗАДӘ

(1915-1974)

Бақы вә Абшерон тор-пағы Гарабағдан сонра Азәрбајҹан мусигисинә ән чох төһфәләр вермиш бөл-кәмиздир. Бурдан чыхан бәстәкар, мусигичи вә му-ғәнниләри садаламағла гур-тармаз. Белә парлаг муғән-ниләрдән бири чох һәгсиз оларағ унутдуғумуз вә гә-рини лајигинчә билмәдијимиз Ағабаба Бүнјадзадә иди. Мән опера сәһнәмиздә Бүлбүл истисна олмағла бу гәдәр гүдрәтли сәс вә сәнәткарлығ саһибни олан икинчи бир муғәнни танымы-рам. Доғрудур, Әлөвсәт Садыговун да чошгун сәси вар иди. Лакин тамамила башга сәс иди. Әлөвсәт лирик, парлаг тенор иди. Ағабабанын галын, мөһтәшәм баритон сәси опера теат-рымызын сарсылмаз диварларыны белә ләззәјә кәтирирди. Умумијәтлә, баритон сәс надир олур вә чох заман дәриңдан кәлән октаванын ән ашағы аккордунун ән јүксәк нотларына гә-дәр галхыр. Ағабабанын сәси исә түкәнмәз иди. Сәнәткарлы-ғы, усталығы да әвәзсиздир. Мән һеч бир мубалиғәјә јол вер-мирәм. Әкәр дедикләримин һәгигәт олуб-олмадығыны билмәк истајирсинизсә, онда дүнјанын ән шөһрәтли муғәнниләринин ифасында Россинин "Севилја бәрбәри" операсындан Фигаро-нун ковантинасынын ифасына гулаг асын. Сонра һәмин әсәри Ағабаба Бүнјадзадәнин дә ифасында динләјин. Дүнјадә һеч ки-мин танымадығы бу бөјүк муғәннинин онларын һәмысындан көзәл вә усталығла, һеч бириндән кери галмадан ифа етдијинин шаһиди олачағыныз.

Ағабабанын ифасында елә чох лент јазылары галмајыб. Лакин онун опера ифачылығы үзрә дүнја классикләри чәркәси-нә дахил олмаға ләјиглијини тәсдиғ етмәк үчүн мәнчә елә Фигаро-нун ковантинасынын ифасы да кифәјәт едәрди. Лакин хош-бәхтлиқдән "Короғлу" операсында һәсән ханын партијасы вә Әфрәсијаб Бәдәлбәјлинин "Низами" операсындан Гызыл Арсланын арија вә аријозалары јадикар галыр. Мусигисевәр-ләр, хусусилә радиомузун мусиги редаксијасы әмәкдашлары билмәдирләр ки, бу лент јазылары мусигимизин гызыл фон-дуна дахилдир.

ЛҮТФИЗАДӘ

(1921)

Атамын белә бир мәсәли варды: "Әлиси Әли, Вәлиси Вәли, ғырылмышын һамысы дәли". Һәр һансы бир дәвләтли бизнесменимиз АБШ вә ја башга бир өпкәдә өз милли мәнсубиятини кизләдәндә вә ја она бикәнә оландә буна тәәчүбләнмәмәк олар. Дүңја шәһрәтли алимин исә буну етмәси анчаг вә анчаг мәнәвијәтсизлыг кими јозула биләр. Бақыда доғулан, аиләси иле Ирана көчүб орадан харичә кедиб мәскән салан, тәһсил алыб ријәзи кибернетика сәһәсиндә бөјүк наилијәтләр газанан Лүтфизадә һазырда АБШ-да јашајыр. Дејиләнләрә көрә, АБШ вә Јапонияда онун елми кашфләри кениш сәмәрә кәтирир. Анчаг нәинки бирчә јердә, бирчә кәпмә дә өзүнүн кимлији, милли мәнсубияјети барадә сөз демир. Әксинә, конкрет һарда доғулдугуну белә шүбһә алтына алыб иддиә едир ки, онун миллијәтчә кимлијинин о гәдәр дә әһәмијјәти јохдур. Ермәни Шарп Азнавур варыны, дәвләтини, шәһрәтини халгы јолунда, Дағлыг Гарабаг ермәниләри јолунда гојур, Лүтфизадә кими бизимкиләр исә кимликләрини билмәмәклә өјүнүрләр. Бәлкә дә елә буна көрә индијәнән һеч бир бейнәлхалг ад-сан, һеч бир мұкафата ләјиг көрүлмәјән чәнәб Лүтфизадә билмәлидир ки, о өз сәһәсиндә бөјүк алим ола биләр, амма Чәфәр Чаббарлы демишкән "алим олмәг асандыр, инсан олмәг чәтин". Үмумијјәтлә, онун варлыгынын аиләсиндән башга кимсәсә хејри олубму? Јахшы ки, һәлә Нобел мұкафаты алмајыб. Јохса, ермәни лоббисинә вә конгресменләрә хош кәлмәк үчүн Дағлыг Гарабагын ермәниләрә мәхсус олдуғуну бәјән етмәкдән белә чәкинмәзди.

Бир чәһәтдән Лүтфизадәјә һагг газандырмаг олар ки, һазырда доғрудан да азербәјәнәнли олмәг о гәдәр дә һөрмәт кәтирмир. Анчаг һәр һалда азербәјәнәнли јәнә һеч ким олмәгдән она көрә јахшыдыр ки, Азербәјәнәнни "Аршын мал аланы" вә "Короғлу"ну јаратмыш Үзејир һачыбәјову вар ки, белә бир бәстәкары илә алман, италјән вә франсыздан башга һеч бир милләт өјүнә билмәз.

ЧӘҺИД ҺИЛАЛОҒЛУ

Инсанлар өмүрләрини 50-80 илә хәрчләјирләр. Буну ғысалтмаг олар, узатмаг исә јох. Дејирләр, 30-40 илдән сонра тибби наилијәтләр нәтичәсиндә раһатча 200 ил јашамаг мүмкүн олачаг. Мән о дөврү вә о инсанлары ләнәтләјирәм. Она көрә ки, Мәһәммәд Рза кими бир диктаторун 200 ил чәкән зүлм вә тәһгиринә мәрүз галмагы өзүнә рава билән инсанлар анчаг ләнәтә ләјиг ола биләр. Үмумијјәтлә, Аллаһын вә ја тәбиәтин јүз миллион илләрдән бәри гојдуғу ганунлары вә рамкалары дағымәг космик миғјасда чинајәтдир. 200 ил јашајачаг инсанлар ичиндән гәһрәмәнлар чыха билмәз.

Кимсә дејиб ки, бәдбәхт о халгдыр ки, гәһрәмәнләрә мөһтәчдыр. Бәли, чоғ доғру фикирдир. Амма Франса, Алмәнија вә ја Инкилтарәнни, ләп елә Чехијәнни она көрә гәһрәмәнлары јохдур ки, һәмни халгларын һамысы потенциал гәһрәмәндир. Бир сөз дејиб вә беш дәгиғә сонра горхусундан ону данән бизләрин исә гәһрәмәнләрә һәлә узун мүддәт еһтијачы олачаг. Она көрә

дә 19.. -чы илдә совет режиминин КГБ монстрларынын горхунч дөврүндә Азербәјән Демократик Республикасынын үч рәнкли бәјрагыны чыхыб Ғыз галасы үстүндә далғаландыран Чәһид Һиләлоғлу өз бирчә күнүндә 70 иллик өмүрүнү хәрчләмиш олду. Чех тәләбәси Јан Палак кими онун дә һејкәли гојулмәлидыр. Буну күтбәјин мұхалифәт һәкимиятә кәләндә етмәлидир, өзү дә һөкмән.

Азербәјәнәнни академик Әфранд дашдәмировләрә еһтијачы јохдур. Чәһид Һиләлоғлулар милләтә она көрә ләзимдыр ки, онларын аиләләриндә азадлыг вә әдәләт үғрунда чәнларыны гурбан вермәјә һазыр оланлар доғулсун. Бу күн зүлм вә ријакәрлыг түстүсүндә боғулан Азербәјән оғланлары ачылы елан етмәк вә ја вәтәндәшлигдән имтина етмәк дејил, Чәһид Һиләлоғлу кими гәһрәмәнлыг һәрәкәтләри нүмәјиш етдирмәјә гәдир олсајдылар, бәзиләри халгын башына нохта салыб истәдикләри јерә сүрүкләјә билмәзди.

МҮСЛУМ МАГОМАЈЕВ (1865-1937)

Мусиги санатимизә гиймәт вериләркән, сөзсүз ки, Үзејир Начибәјовдан сонра Мүслүм Магомајевин ады чәкилмәлидир. О, тәкчә "Шаһ Исмајыл" операсы илә бу һаггы газаныб.

Амма Мүслүм бәј һәм да көзәл "Нәркиз" операсынын, чохла маһныларын вә һәтта тамашаја гојулмајан опереттанын мүәллифидир. Бу әсәрләрин бир-бириндән көзәллији онларын һансы биринәсә үстүнлүк вермәјә имкан вермир.

Үмумийәтлә, бөјүк сәнәткарларын үстүнлүјү ондадыр ки, онлар һәр јени әсәрини онун јарадычылығынын шаһ әсәри олачағыны дүшүнүб јарадырлар.

Мүслүм Магомајев Азәрбајчан муғамлары илә нәфәс алырды вә онларда нә гәдәр түкәнмәз јарадычылыгы еһтијатынын чәмләшдијини јахшы билирди. Вә о, усталыгла бу түкәнмәзликдән истифада едиб бир-бириндән көзәл әсәрләр јарадырды.

М.Магомајев бөјүк Үзејирин тәсир даирәсиндә олса да, (бу даһинин муәсири олуб, онун тәсир даирәсиндә олмамаг гејри-мүмкүн иди) өз дәсти хәттини, өз тембр вә сәс дүзүмүнү јаратды.

Үмумийәтлә, Азәрбајчан мусиги мәдәнијәтинин, "Аршын мал алаң" истисна олмаглаз һеч чүр бәхти кәтирмир. Онлар дүңја мусиги тарихиндә јер тутмага ләјиг олдуғлары һалда, бу онлар гисмәт олмајыб. "Короғлу" операсы, "Нәркиз" операсы, "Низами", "Хосров вә Ширин" опералары дүңянын ән машһур опера сәһнәләрини бәзәјә биләр.

Мусигинин тәсир күчү, инсанын һисс вә дүғуларына, онун әһвал-руһијәсинә һөкметмә гәбиллијәти һәдсиздир. Мүслүм Магомајевин "Шаһ Исмајыл" операсы мәнә нә гәдәр хошбәхт дәғигәләр бәхш едиб, буну бир Аллаһ билир.

САДЫГЧАН (1846-1902)

Азәрбајчанда ифачылыгы саһәсиндә гүдрәтли усталар јетишиб. Хүсусан тар ифачылығында сәнәткарлыгы зирваларини фәтһ етмиш тарчылар инди дә мөвчуддур. Бу чәһәтдән бәхтимиз кәтириб. Гурбан Пиримов, Бәһрам Мансуров, Начы Мәммадов, Рәмиз Гулијев дүңјада тајы-бәрабәрләри олмајан тарчылардыр. Лакин Садыг Әсәд оғлу Садыгчан бу сәнәтин даһиси вә реформатору иди. Гағғазын Консерваторијасы адланан Шушада доғулуб орада да вәфат едән Садыгчан нәинки вәтәниндә, бүтүн Гағғазда, Иран вә Түркиядә дә шөһрәт газанмышды. Лакин гејд етдијимиз кими чалғы усталыгы илә һејрәтләндирмәкдән башга, о јана кетмәк олмаз. Әлбәтлә, сәнәтдә һејрәт доғурмаг фөвгәләдә һүнәрдир вә јүздән бир сәнәткарә мүјәссәр олур. Садыгчан иса чәми үч илдә 1875-78-чи илларда нәләр етләмишдир. Азәрбајчан Совет Енсклопедијасында белә јазылыб:

"О, Азәрбајчан халг мусигисинин хүсусијәтләрини нәзәрә апараг тарын сәс дүзүмүнү јени гәјдада тәнзимләмиш, икинчи октаваның артыг пәрдәләрини атираг онпары хромотик гәјдада дүзүмүшдр. О, тара чинкәнә вә көк симлар алава етмиш, онларын сајыны 5-дән 11-ә чатдырмыш, тарын көрилмәсинин гаршысыны алмаг үчүн онун чанағынын ичәрисинә ағач дәјаг артырмышдыр. Әвваллар диз үстүндә тутулан тары Садыгчан илк дәфә синәдә чалмышдыр".

Бәли, хошбәхт бир анда даһинин зәкасы сәнәтдә мөчүзәләр јаратмышдыр.

Һәр алатин өз ифа көзәллији вар. Каманча да көзәлдир, пиано да. Лакин шәхсән мәним үчүн тар ән јүксәк зөвг вә хошбәхтлик мәнбәјидир. Онун ифасында һәјәтын бүтүн чаларлары, инсан овғатынын бүтүн рәнкарәнклији әкс олунур. Мән Үзејир бәјин биринчи фантазијасындан 50 илдир алдығым зөвг көрә мәнз тара вә фортепианоја борчлујам.

Садыгчан тары артыг бүтүн Гағғазда, Иранда, һәтта Орта Асија өлкәләриндә тәтбиғ олунур. Бу даһи инсан һәтта муғамларә бир сыра алаваләр етмиш, чохла рәнк вә маһнылар јазмышдыр.

САДЫГ ДАДАШОВ ВӘ МИКАЙЛ ПҮСЕЈНОВ

(1905-1946;
1905-1993)

Абшерон нефтинин кашфи вә истисмары илә алағадар XIX асрин орталарындан о вахта гәдәр балача бир кәнд олан Бақы фантастик бир сүрәтлә бөјүмәә башлады. Дүнјанын һәр јериндән дирибаш вә пулла адамлар бура ахышмаға башладылар. Јени-јени нефт мәдәнләри тапылдығча аһалинин сајы да артды вә аз кечмәди ки, балача Бақы галасы һасарлары ашыб чохмилләтли нәһәнк бир шәһәрә чевирилди. Лакин бүтүн буларын Азәрбајҗан халғына демәк олар ки, һеч бир хејри олмады. Гара гызылын кәтирдјији милјонлар ән чох ермәни вә јәһудиләрин чибина вә ордан да табии ки, харици банклара ахырды. Әкәр 4-5 азәрбајҗанлы саһибқар да олмасадјы, биз һеч Бақынын бу күн фәхр етдјимиз биналарыны да көрмәјәчәкдик. Анчаг јенә Бақы нефтиндән бизә галан шәһәри кәзәл биналары олду. Ингилабдан габагкы 50 илдән бизә јүзләрлә өзәмәтли мемарлыг абидәси јадикар галды. Бәс һәммин 50 илдә чыхарылан нефтдән 3-4 дәфә чох чыхарылмыш 70 иллик сәвет дөврүндән нә галды? Әкәр Садыг Дадашовла, Микајыл Пүсејновун тикдјији 10-15 бинаны нәзәрә алмасаг, әчаби микрорајонлардан башга демәк олар ки, һеч нә.

Онлар бакылы идиләр. Вә һәр икиси бир илдә бир әјдә доғулмушду. Бир јердә охумуш, бир вахтда елмләр доктору олмуш, академик сечилимшидиләр. Онлар Азәрбајҗан сәвет дөврү мемарлығынын әсасыны биркә гојмуш, Мемарлыг вә Инженерәт Институтуну јаратмыш, мемарлығымызын нәзәри әсасыны гојмушдулар. Икиси да һәм нәзәријәчи, һәм да практик иди. Низами кинотеатры, Низами музеји, Политехник Институту, Дөвләт Консерваторијаҗы, Монолит бинасы вә Бақынын башга кәзәл евләрини онлар бирликдә јаратмышлар. Бу биналары дахили раһатлығы, онларын заһири кәзәллийи вә казибәдарлығы илә һәмәһәндир. Онлара бахдығча дојмаг олмур. Тәәссүф ки, Садыг Дадашов 40 јашында хәстәләниб Узејир һачыбајов, Рашид Бейбутов кими ермәниләрин әли илә өлдүрүлдү. Лакин Микајыл Пүсејнов достунун иткисиндән сонра әнәнәләрина садиг галараг ондан сонра тикдирдјији биналары ејни үслубда јаратмагла санки достунун шәриклијина вә јашәрлығына ишарә вурурду. Микајыл Пүсејнов достундан чох јашады вә чох бөјүк ишләр көрдү. Амма өзүнүн гејд етдји ки, Садыг Дадашовун руһуну вә идејаларыны даим јашатды. Онлар ејни заманда Азәрбајҗан мемарлыг тарихинин да илк тәдгигатчылары идиләр. Азәрбајҗан мемарлығынын III әсрдән бәри јарадылан бүтүн абидәләринин гурулушуну вә мемарлыг хүсүсийәтләрини тәдгиг етмиш, дәрсликлар јазмышлар. Инанырыг ки, гәдирбилан Бақы она бу гәдәр јарашыг верән бу даһи мемарларын бир јердә јарадылан өз абидәләрини да бир вахт гојунда учалдагдыр.

ӨМӘР ЕЛДАРОВ (1927)

Өмәр Елдаровун мүасир Азәрбајҗан һејкәлтәрәшлыг мәктабиндәки јери үчпүјүн һеч шүбһәсиз ки, мәркәзиндәдир. Доғрудур, Токај Мәммәдовун Узејир һачыбајов абидәси мәним бахмагдан дојмадығым һејкәлтәрәшлыг шедәридир. Даһи бәстәкарын задәкан руһу вә парлаг дүһасы онун аличәнаб чөһрәсиндә мисилсиз табилик вә усталыгла әкс олунуб. Өмәр Елдаров вә Токај Мәммәдовун Фүзули абидәси дә Родендан кәпән әли чәнәјә сөјкәнмә нәзәрә алынмәзсә, мисилсиздир. Адама елә кәлир ки, Фүзулинин дарин идракы, бөјүк кәдәри бундан ифадали шәкилдә әкс олуна билмәз. Бу парлаг пластика, табии дуруш, дүнја гәми илә әјилмиш күрәкләр сәнәтдә Роден зирвәсидир. Бу һејкәлә бахыб һәлә 30 ил әввәл јазмышдым:

Ону дүшүндүрүр елә бил һәлә
Мәчнунун фәрияди, Лейлинин гәми.

Өмәр Елдаров инчәлик, зәрифлик, лирика вә поезија нәғмәкарыдыр. һејкәлтәрәшлыгдә бу надир веркидир. Онун "Заманын үч рәнки" адлы композисийасы дашларын фәлсафи елекциясыдыр. Инсан өмрүнүн сүрәтлә бир-бирини әвәз едән мәрһәләләринин, кәнчлик кәзәллийинин казибәдарлығынын вә отариллийинин бәла образлы ифадәсинә аз раст кәлмәк олар. Наһәјәт, һејкәлтәрәшын казибәдар Натәваны. Мән Хуршидбанунун поезијасынын һәвәскары дејиләм вә мәнә елә кәлир ки, бу кәзәл тунч чөһрә онун саһибинин чөһрәсиндән чох-чох казибәлидир. Бу да табикдир. Хәјрхәһ хан гызы, онун начиб әмәлләри, инчә әләмли поезијасы мәһз бу чүр поетик тәхәссүмә ләјигдир. Хан гызынын кәјим-кәчмиш, үзү, әлләри, сачлары илә о гәдәр аһәндәрдыр ки, елә бил абидә елә-беләчә "анадан олуб".

Чох тәәссүф ки, Өмәр Елдаров кими бөјүк сәнәткар бу күн һәмкарлары кими, хүсүсилә сон илләр конјуктура хәстәлијина дүчәр олуб. Вә өмрүндә бирчә дәфә чыхыш етмәдјији Милли Мәчлис депутатлығына бәла разы олуб.

ҺӘЧӘР

(2022 елны 2022 өспөн өббөлү)

Һансы халга кимләр лазым олур, онлар догулмур. Кимләр лазым дејил, сайлары-һесабылары олмур. Азәрбајжан халгына гәһрәман, өлүме һазыр олан азадлыг мұчаһидләри лазым икән, бирчәси дә тапылмыр ки, тапылмыр. Тапыланда да Рөвшән Чавадов кими тамамилә сийәси тәфәккүрдән мәһрум олурлар. Чар дөврүндә әлбәттә, әјилмәз, сатылмәз, сарсылмәз шәхсийәтләримиз аз дејилди. Вә онлар началник вә приставларә бојун әймәјиб кеч-тез мешәләрә вә дағларә чәклиб һөкүмәт адамлары илә, ганун вә низам-интизам органлары илә үз-үзә, гаршы-гаршыја дурурдулар.

Һәчәр Нәбинин арвады иди. Амма Шәһсәван гадынлары кими кечә-күндүз ат белиндә иди. гачаг Нәби чар нөкарлары илә амансыз мұбаризәјә кирмишди. Анчаг гәрибадир ки, бу пристав, началник вә губернаторлар елә бил онула сичан-пишик ојнајырдылар. Һәр дөфә тутуб күлләләмәк әвәзинә, апарыб газамата салырдылар ки, сонра да икид Һәчәр өз атлы дәстәси илә кәлиб гачыртсын. Бәзан дә әксинә олурду. Һәчәри тутуб һәбсханәјә атырдылар, Нәби кәлиб ону азад едирди.

Газамат истидир, јата билмирәм,
Кобурнат күчлүдүр, бата билмирәм.
мәним бу күнүмдә кәләсән Нәби,
Газамат далыны дәләсән Нәби.

Көзәл чанкавәрлик романы олан "Гачаг Нәби" дастанында Һәчәрин парлаг вә һејранедичи образы јарадылыб. Ат чагламада, түфәнк ојнатмагда икүд әриндән керидә галмајан бу гәһрәман гадын Короглунун көзәллик вә ағыл рәмзи олан Никарындан чох фәргләнир. Никар тәдбирлә, Һәчәр исе икидиклә әрләринә, онларын амалларына хидмәт едирдиләр.

Епосун давамсы кими јазычы Сүләјман Рәһимовун Һәчәрә һәср олунмуш "Ағ атлы гадын" адлы көзәл бир новелласы вар. Орада кәнчлији чохдан өтүб кечмиш бир гадын чаванларын ба-чармадыгы ат чаглама вә түфәнк атмаг мәһарәти кәстәриб об-раза әфсанәви бир чапар вермишдир.

ЧАББАР ГАРЈАҒДЫОҒЛУ

(1861-1944)

Һәттә Аврора вә Америкада да ади мұғанилар ан бөјүк философ вә шаирдән даһа популярдыр. Биздә исе бу тәзад лап дәриндир. Амма әслиндә мусигичиләрин популярлығынын гәјнагы бәсит вә һәттә бајагы јенијетмәлик вә кәнчлик зәвгүндән гидаланыр. Лакин мұғанилар арасында еләләри дә олур ки, онлары әлбәттә, пејғәмбар вә ја дүнја көзәлләри кими гызыла тутуб гору-маг, растлашанда һөкмдарларын белә габагларында ајагы дурмасы вачибдир. Шуман Шопени нәзәрдә тутуб әбәс јерә демирди ки, "чәнаблар, шлјапаларынызы туллајын, гаршыныздакы дүһадыр". Белә мөчүзәли верки саһибләриндән бири әфсанәви Чаббар Гарјағдыоғлу иди. 20-чи иллардә Бақыда гуллуғ етмиш атам дејәрди ки, о вахтлар Чаббар шәһәрин бир башында охујанда, сәси о бири башында ешидиләрди. Онун бу илаһи сәсини јалныз вә јалныз 19-чу әсрин орталарында Тифлидә јашајан мұғани Сәттарын нағылвари сәсилә мұгајисә етмәк оларды.

Чаббарын зил вә мәләһәтли сәсиндә нәләр јохду! Бу чош-ғун, шаграг зәнкуләлардә нә гәдәр кәдәр вә гүбар варды!. Бу санки битиб-түкәнмәз бир зүлмдән Аллаһа шикајәт иди. Бу сәс дејил, јангы иди.

Умумијәтлә, XX әсрин әввәлиндә белә сәһркар сәс саһибләримизин сајы-һесабы јох иди. Елә бил тәле онлары гәсдән горхунч вә гарышыг бир заманда јаратмышды ки, беләчә һа-мысы заманын гасырғаларында итиб батсынлар.

Чаббар Гарјағдыоғлу бөјүк мұғаниләрин ичиндән белә сәчилирди. Амма тәәссүф ки, јекәбаш болшевик деспотларынын күнаһындан бу әфсанәви сәсдән демәк олар ки, һеч нә галма-јыб.

МӨҺСҮН СӘНАНИ (1900-1981)

Азәрбајҗан, сәһна усталары - актјорлар, хусусилә комиклар чәһәтдән о гадәр дә чәтинлик һисс етмәјиб. 30-60-чы илләрдә һәм опера, һәм дә драм сәһнеләриндә мүгтәдир актјорлар фаалијат кестәрирди. Халг арасында һәдсиз популяр олан бу актјорларын ичиндә Мөһсүн Сәнани даһа артыг сечилирди. О, һәм комик, һәм дә драматик образлары ејни дәрәчәдә гүд-рәтлә јарадырды. Ојнадыгы бүтүн ролларда (Ч.Чаббарлынын "Алмаз"ында Шәриф, "1905-чи ил"дә Ејвәз Әсријан, Мирзә Фәталинин "Һачы Гарә"сында Нейдәр бәј, Сундукјанын "Пепә" вә һаһәјәт, Үзејир бәјин "О олмасын, бу олсун" опереттасында тәкрарсыз Гочу Әскәр) актјор бөјүк усталыг нүмәјиш етдирирди. Доғрудур, "Молла Ибраһим Хәлил кимјакәр"дә Ағададаш Гурбановун кимјакәри дә мислсиздир. Лакин Мөһсүн Сәнани үчүн һәр образ санки онун јарадычылығынын зирвәси иди. Адларыны чәкдијим бүтүн образлары ондан сонра бу дәрәчәдә маһарәтлә ојнајан актјор тәсәвүр етмәк чәтиндир. Ким онун ифасында Нейдәр бәјин мәшһур "Һаны о күнләр ки", монологуну ешитсә, һәмин адамы һеч чүр инандырмаг олмәз ки, сәһнәдә Гарабағын јохсуллашмыш, чилванмыш бәји дејил, садәчә рол ојнајан бир актјордур.

Аллаһ истададла јаратдыгы шәхсә ән әввәл көзәл сәс верир. Һәм рол үчүн, һәм дә мүғәнни кими ифа үчүн. Мөһсүн бу чәһәтдән дә хошбахт сәнәткар иди. Көзәл, каларитли сәси илә јаратдыгы образын әбадилјинә санки мөһүр вурурду.

Азәрбајҗан мәдәнијәтиндә бу күн чырлашма кедир. Әдәбијәтдә, сәһна сәнәтиндә, мусиги аламиндә өлүб кетмиш һәнкләрин јериндә чыртданлар чүчәрир. Онлара баханда инәна билмирсән ки, бу сәһнә, бу әдәбијәт вә ја мусиги мәктаби чәми 30-40 ил әввәл нечә гүдәртли сәнәткарларымызын ојнагы олуб.

МОЛЛА ПӘНАҺ ВАГИФ

(1817-1897)

Вагиф ады һәдсиз популярдыр. Сәбәбкәри дә һеч шүбһәсиз ки, Сәмәд Вурғунун ејни адлы мәнзум пресидир. Ушағдан бөјүкә ки ми һамынын бахдыгы бу тамашаны һәтта чохлу өзбәр биләнләр дә вар. Һадисәләри идеоложи бахымдан гәләмә алыб, тарихи реаллыгы әкс етдирмәсә дә, һәр һалда әсәр Вагифин адыны бүтүн классик шаирләримизин адындан гәт-гәт мәшһүр еләди.

Әспиндә Молла Пәнаһ елә бу шәһрәтә ләјигдир. Чүнки јазылы әдәбијәтымызын илк нүмәјәндәси иди ки, поезија дилини халг дили илә ејниләшдирди вә ашыг јарадычылығына гүвәәтли тәкан верди. Әлбатта, ондан әввәлләр дә чәнлы Азәрбајҗан түркчәсиндә јазылмыш гошма вә карәјлылары Ашыг Гурбани, Ашыг Алы, Шаһ Исмајыл Хатаи јаратмышдылар. Лакин Вагиф сүбүт етди ки, сарајда јашаја-јашаја дә, доғма түрк дилиндә әсп поезија нүмунәләри јаратмаг олар.

Вагиф Азәрбајҗан түркчәсини поезија дили кими һекемон етди вә бир нөв она һүғуги статус верди. Ондан сонра артыг фарсчә јазмаг фәјдәсыз бир шәјә чеврилди. Вә доғрудан дә аз сонра Азәрбајҗанын һәр ики тәрәфиндә фарсчә јазмаг имтијазлыг тахтындан енди. Доғрудур, икинчи дәрәчәли истададлар фарсчә јазмагы һалә дә бир үстүнлүк кими тағдим етмәјә чалышырдылар. Лакин бөјүк Мирзә Фәтали өз эпохал пресләри вә "Алданмыш кәвакиби" илә јени Азәрбајҗан әдәбијәтынын асасыны гојду.

Вагиф өмрүнүн чохуну Гарабаг ханлығынын пајтахты Шушадә јашајыб ханын вәзирә олса дә, шерләри, гошмалары, карәјлылары, дејишмәләри тамамилә халг руһундә, халг һәјәтынын нөбзи илә дејүнүр. "Бәјрам олду" адлы мәшһүр шерә сада-лији, тәбилији, шәффафлығы вә реализми илә әвәзсиздир. Ја-худ "Үч јашындан беш јашына вараңда" шерә һәјәт мүдриклијинин классик нүмунәсидир. Јусиф Вәзир Чәмәнзәминлинин "Ики од арасында" романы Вагифин һәјәти һағғында чох реалист әсәр олмасына бахмәјараг тәәссүф ки, һәјәтдә вә мәншәтдә әхләг принципләринә о гадәр дә әмәл етмәјән бу көзәл шаирин мүрәккәб образыны ләјигинчә әкс етдирмир.

МӘҢСӘТИ КӘНЧӘВИ

(2000 өсп)

Антик дүня истисна опмагла XII асрда һәр һансы бир гәрб өлкәсиндә шаирләрдән данышмаг тездир. Авропа чох-чох аслар сонра междана чыхан шаирәләри илә өјүнә биләр. Азәрбајчанда исә XII асрда артыг Мәһсәти ханым вар иди. Тәәссүф, чох тәәссүф ки, о да догма дилини гојуб чох-чох узагларда јашајан јадларын дилиндә - фарсча јазыб јаратмышдыр. Анчаг Низами, Хагани вә Әбул Уләларын јолухдугу бу хәстәликдән Мәһсәти кими зәриф вә көвәрәк бир мәхлуғ јајына биләрдими? Мәһсәти рүбаиләр јазыб вә бу рүбаиләр онун дүнјәкөрүшүнүн фикир вә һиссләринин тәрчүманьдыр. Доғрудур, бизим ханым

Мансиз да дүнјанын иши кечәрмиш
Әчаба, нә үчүн чаһана кәлдим?

дејән Хәјјам кими дәринликләре кедә билмәзди. Лакин онун

Бу дүнја бир гызыл кузәјә бәнзәр,
Сују каһ шириндир, каһ да ки, зәһәр.

Әчәл көһләниндә һазырдыр јәһәр

кими сөз инчиләри 200-дән артыгдыр. Биографиясындан чох аз мәлуматлар кәлиб чатыб. Мәһсәтинин әлбатта, даһа зәнкин әдаби ирс саһиби олмасы шәксиздир. Лакин өз јаратдыгларына бикәнәлик бүтүн орта аср сәнәткарларымыз кими Мәһсәтијә дә хасдыр. Үмумијәтлә, јалныз өлмәзлик ешги илә јашајанлар јарадычылыгыларынын јашамасы гајгысына галырлар вә бәлкә Мирзә Шәфини дә өз шер диваныны Боденштедтә бағышламаға мәһз өлмәзлик төләбаты мөчбур етмишдир.

Дүнјадан, онун немәтләриндән, севки вә һәјат севинчләриндән бу гадәр илһамла бәһс едән Мәһсәтинин көрүнүр, сарајда јашамаға апаран мәһз бу мотивләрдир. Сәлчуглар дөврүндә һәјат севинчләриндән фејзијаб олан шаирәнин әдабијат дәрәсиндә дүшүнмәјә вәхти олмушму?

Һејф, ачы шәһдин зәһәрдир, һәр ан,
О шөвгү, һавәси јандырыр һичран.
Өлүм чан гуртарыр, ән бөјүк чафа,
Ајрылыг зүлмүдүр, дүнјада әл'ән.

Мәлумдур ки, өзкә дилиндә јазанлар "ад мәним, јар өзкәнин" мәсәлиндаки јара бәнзәјирләр. Онларын бизим сојумуза мәхсүслугу тәәссүф ки, бизә чох аз тасәлли верир.

ГАЧАГ НӘБИ

(1854-1896)

Адамлар вар мәчбурән даһи вә ја гәһрәман опурлар. Балзак биринчиләрә, Александр Матросов исә икинчиләрә мисал ола биләр. Адам вар өлдүрсән да һәгигәти дилә кәтирмәз, адам да вар өләр, һәгигәтин тапданмасына доза билмәз. Адам вар кәләликдә азад опур, адам вар кәләликдә дәрһал өлүр. Нәби зирәк, ағыллы вә ирәдәли бир адам иди вә һәјәтдә асанлыгга өзүнә мөвгә газана биләрди. Амма һагсызлыға, нисби кәләлијә белә дөзмәјиб, раһат һәјәтини дағда-дашда гачаглыг һәјәти илә әвәз етди. Гачаглыг да пешәдир. Өзү да гәдим, чатин вә дадлы пешәдир. Өзүндән гат-гат күчлү илә, һакимијәт илә мүбаризәнин ләззәти вә әлә кечмәзлијин вә ја гаршы тәрәфин јумшаглыгынын ширинлији гачаглыгы пешәјә чевирир. Әлбәттә, чар һөкүмәти јумшаглыг көстәрмәсәјди вә Нәби һәр дафә әлә кечәркән газамата салынмаг әвәзинә, јериндәчә күлләләнсәјди, нә бир сөз-сөһбәт, нә да бу проблем оларды. Белә ситүасијалардан чыхмагын ата-сы олан Иосиф Сталин демишкән,

"адам јохдур, проблем да јохдур". Лакин чар II вә III Александрлар өзләринин әдаләт вә ганунчулуғуну сүбүт етмәк истәјирдими, јохса бу ојун онларә ләззәт верирди, билмәк олмур. Бәлкә Нәбинин вә дәстәсинин дағларда, гајаларда әкс-сада верән күллә сәсләри чар губернаторлары үчүн мүсиги иди? Бәлкә јәделли ағалар фикирләширдиләр ки, "чөлүн гушу, чајын дашы", һа бир-бирини гырсынлар?

Нәби гәһрәман иди, мүһасирәләрин чохундан галиб чыхырды. Полис дәстәләрини пәрән-пәрән салырды. Бу да чамаатә хош кәлирди. Мәлумдур ки, халгла дөвләт јаранышындан гаршы-гаршыја дуран гүвәләрдир. Хүсусән, Асијада. Вә таби ки, икинчиләр һамишә галиб чыхыр. Буна көрә рағибини, јәни дөвләти инчидән, нараһат едәнләре халг инстинктив олараг һамишә рағбәт баслајир. Натичадә Нәби кими фөвгәлшәхсләр ади гачагчыдан халг гәһрәманьна чеврилирлар.

МАРАЛ РӘҢМАНЗАДӘ

(1916)

Азәрбајҗан графикасынын доғрудан да бөјүк усталары вар. Онларын ичиндә Әләкбәр Рзагулијев, Расим Бабајев, Марал Рәһманзадә хусусилә, сечилірләр. Учлүүн ән парлағы вә рәнкранки һеч шүбһәсиз ки, Марал Рәһманзадәдир. Әкәр графикада лирика, поезија, зәрифлик вә көзәллик мотивләри әсәсында дүңја сәркиси тәшкил олунсајды, экспонатларын чоху һеч шүбһәсиз ки, Марал Рәһманзадәја мәхсус оларды. Онун рәнкли линогравүрләри дүңја музәјләринә јарашыг верә биләрди. Рәссамын силсилә илә јаратдығы бу әсәрләрә бахдыгча дојмағ олмур. Онун гәһрәманлары әсәсан гадынлардыр. Лакин онларын һамысы бөјүк сәнәткар фырчасынын гүдрәти илә бир-бириләриндән көзәл вә көзөхшәјәндирләр. Гочасы да, кәнчи дә.

"Бакы", "Мәним вәтәним", "Азәрбајҗан" силсиләсинә дахил олан бир нечә повһәјә нәзәр салағ.

"Дағ кәндинин аналары" - Ал-әлван чәмәнликдә ики кәнчә ана сәһбәт едирләр. Гучағларында ушағ тутмуш бу гәдди-гамәтли көзәлләрә, онларын чөһрәсинә вә кеймләринә баханда дүшүнүрсән ки, рәссам санки тәбиәтлә јарыша кириб. Тәбиәтин гүдрәти чатмајан зәрифлик вә нахышлар әләми јарадыб.

Јахуд "Булағ башында" вә "Нахчыван көзәлләри" линогравүрләри. Валлаһ, һәјәтдә бу гәдар әлван, зәнкин көзәллик тапмағ олмаз. Јалныз гүдрәтли рәнккар тәхәјјүлү буна гадирдир. Бу повһәләри јалныз "Хәмсә"јә чәкилмиш Тәбриз миниатүрләри илә мүгајисә етмак олар. Онларә бахыб һекәјә јазмағ нечә әсандыр.

Марал Рәһманзадәнин рәнкпәр, нахышлар дүңјәсиндә дағларын хусуси јери вар. Будур, "Араз" линогравүрү: дәрин вә нәзик дәрәдә гывырылыб ахан санки чај дејил, әл-чөһрајы иландыр. Бу гырмызы, әлван дағлар инсаны нијә белә сәһрәләјир? Балача бир повһәјә бу гәдар магнит чәзибәси верән нәдир?

Бу гәдар гүдрәтли бир графика устасынын индијә кими бүтөв бир әлбому нәшр олунмадығына көрә Азәрбајҗан һөкүмәтинә вә онун рәһбарларына не дејәсән?

ФУАД ӘБДҮРРӘҢМАНОВ

(1915-1971)

Азәрбајҗан һејкәлтәрәшлыг сәнәтинин тарихи гәдим дејил. Онун баниләриндән бири 1915-чи илдә Шәкидә доғулуб Ленинград Рәссамлыг Институтуну битирән Фуад Әбдүррәһмановдур. Онун јаратдығы һејкәлләр тәкчә Бакы вә Кәнчәнин мејданларына дејил, Бухара, Дүшәнбә вә Улан-Баторда да јарашыг верир. Һејкәлләри чох чаллы вә тәбии көрүнән Фуад Әбдүррәһмановун Сәмәд Вүрғун, Ибн Сина вә Рудәки кими әбидәләри, "Чобан" вә "Азад гадын" гадын кими һејкәлләри јүксәк бәдһи вә естетик дәјәрләри илә сечилір.

Бу јорулмаз сәнәткарын һејкәл, бүст вә барелјефләринин сајы јүзләрләдир. Лакин онун шаһ әсәри һеч шүбһәсиз ки, Бакыдағы ејни адлы музәјин габағында учалдылан Низами әбидәсидир. Һејкәлтәрәш даһи шаирин кәнч, ирадәли вә енержи долу образыны бөјүк усталыгла јаратмышдыр. Һазырда Бакынын икинчи рәмзинә чеврилән бу һејкәл ејни заманда әзәмәт вә мүтәнәсиблик тәнәсүбүдүр. Һејкәлин постаментини бәзәјән көзәл барелјефләрдә Низами әсәрләринин сүжетләри әкс олунарағ әбидәјә классик бир көркәм верир. Тәсадүфи дејил ки, һејкәл Сталин Мүкафатына лајиг көрүлмүшдү.

Азәрбајҗан бу күн дә һејкәлтәрәшлардән касыбдыр. Лакин шәһәрә, хусусилә онун гәдим һиссәсинә һејкәлләр зәрурәти вар. Дашдан учалдылан биналар кеч-тез дағылыб кедир. Тунч, мәрмәр вә гранит әбидәләр исә мин илләрлә јашајарағ шәһәрә көзәллик вә бәһәрсизлик кәтирли. Инанырыг ки, Фуад Әбдүррәһмановун һеч олмаса бу һејкәли тәбии фәләкәтләр мане олмаса дөрдүнчү миниллијә кими јашајачағ.

НӘСӘН БӘЈ ЗӘРДАБИ

(1842-1907)

Азәрбајҗанда XX әср ин әвәлләр индә сөзүн әсл мәнәс индә парлағ маарифчиләр дәстәс ин җетишмишди. Онларын ән һәр тәрәфлиси Зәрдаб кәнд индә доғулан Нәсән Бәј Мәликов иди. Әлбәттә, бәј титулуну о, сонралар гәбул етди. Вә доғулдуғу кәнд ин адыны да өзүнә тәхәллүс кәтурдү. Хошбәхтлиқдән Нәсән бәј шаирлик хулҗасына дүшмәди. Өзүнү театрын тәблиғинә, мұәллимпәлијә, Дәвләт Думасынын үзвү ки ми с ијәс ин фәәлијәтә, ән фәјәдәлисы исә матбуата һәср етди. Онун 1875-77-чи илләрдә нәшр етдирдији "Әкинчи" газети Азәрбајҗан дилиндә, милли мәзмундә илк матбуат органы иди. Ики һәфтәдә бир дәфә чыхан газетин чәми 56 нөмрәс ин ишығ үзү кәрдү. Газетдә М.Ф.Ахундов, С.Ә.Ширвани, Н.Б.Вәзиров өз јазылары илә иштирак етсәләр дә, демәк олар ки, бүтүн јазыларын мұәллифи Нәсән бәј ин өзү иди. Азәрбајҗанын с ијәс ин, игтисәди вә мәдәни һәјәтынын бүтүн сәһәләринә ишығ салмағ истәјән Нәсән бәј таби ки, ән чох әкинчилик, табиәт вә мәдәни-маарифчилик мәсәләләринә диггәт едирди. Бу она кәрә таби ки, о вахт Азәрбајҗан халғы рус империјасынын ән кәридә гәлан тәәбәләри ки ми әсәсән јалғыз әкинчиликлә машғул иди. Кәндләрдә молла мәктәбләриндә охујанлар сөзсүз ки, бәјүјүб моллачылығ етмәкдән башга һеч нә бачармырдылар. Јалғыз јүз миңдә бир нәфәр Зәрдаби ки ми (о, Москва Дәвләт Университетини битирмишди) Русијә вә харичи өлкәләрин али мәктәбләриндә тәһсил ала билдирдилар.

Н.Зәрдаби "Әкинчи" газети илә халғына, онун анладығу дилдә санки һәјәтын әлифбасыны өјрәдирди. Дахли вә харичи хәбәрләрдән сонра мәктублар вә елми јениликләрдән данышыб, әкинчилик мәсәләләринә кечирди. О, кәндиләрә һәр шәј өјрәдирди. Милләтләрәрасы сүлһ вә достлуғ идәјәләринин тәблиғинә, режимә гаршы лојал мүнәсибәтинә бахмајарағ, рус сәнзурасы јенә газетин нәшрини дәјәндирди. Бундан сонра Н.Зәрдаби өз кәндинә кәдиб 20 илә гәдәр орадә мирзәлик елдәди.

1896-чы илдә нәһәјәт, Бакыјә гәјүдыб ојанан мәдәнијәт вә маарифин фәәл хәдимләриндән бири олду вә һәттә машһур "Кәспин" газетинә бир мүддәт редакторлуғ етди. Онун дәфниндә Бакыдә илк дәфә оларағ јүз миңләрлә адам иштирак етмишди.

АШЫГ ӘЛӘСКӘР

(1821-1926)

Мәтбуатын, радионун мөвчуд олмадығы орта әсрләрдә Јахын вә Орта Шарғ өлкәләриндә һәмин функциялары сәнәткарлар јеринә јетирди. Хүсусилә өлкәни шәһәр-шәһәр,

кәнд-кәнд кәзән ел ашығлары өлкәдә бир нөв мұхәлифәт ролуну ојнајырдылар. Онлар һағ ашығы ки ми ағыр вә шәрәфли бир миссијәс ин јеринә јетирир вә бунә кәрә һеч дә чәзаланмырдылар. Ән гәддәр деспот бәлә һәғигәти ачығ сөјләјән тәлхәк вә ашығларә гаршы дөзүмлү олурадү. Бу мәнәдә ашығ сәнәти о заманлар совет дөврүндән вә индикиндән фәрғли оларағ гәт-гәт һөрмәтли вә шәрәфли иди. Совет режим ки бу гәдим сәнәт сәһибләрини һәмин һөрмәт вә шәрәфдән мәһрум едиб бәс ит мұбәллиғләрә чевирди. Бәлә һөрмәт вә шәрәфлиларин ән нәһәнки Ашығ Әләскәр иди. Устады Ашығ Алыдан поезијә вә ашығ мусигисинин бүтүн инчәликләрини өјрәнән Әләскәр ашығ шеринин бүтүн жанрларындә камил нүмунәләр јаратды. О өзү дә јени форма вә ашығ һәвалары илә фолклорумузун бу нөвүнү даһа дә зәнкинләшдирди. Онун кәрәјлы, гошма вә хүсусилә тәңнисләри мисилсиздир. Јүз илдән артығ өмүр сүрән бу бөјүк сәнәткар бүтүн Гафғәздә, Иран вә Түркиядә дә машһур иди.

Ашығ Әләскәр илк нөвбәдә кәзәплик нәғмәкәры иди. Бу чәһәттән о, Вагифдән сонра бу мөвзуну бүтүн рәнакарәнклији, әлванлығы вә дәринлији илә бөјүк сәнәт зирвәс инә галдырмышды. Лакин Вагиф һәм дә күчлү ичтимән-с ијәс ин лирик, башы дашдән-дашә дәјән мүдрик олдуғуну сүбүт едән "Көрмәдим" вә ја "Бәјрам олду" ки ми классик инчиләр јаратмышды. Ашығ Әләскәр исә даһа чох форма ахтарышларына, сәнәткарлығ ифадәс инә үстүнлүк вериб бир нөв сәнәт сәнәт үчүндүр принципинә үстүнлүк вермишдир. Тәсадуфи дәјил ки, Азәрбајҗанын мұәсир бәстәкарлары онун сөзләринә бир сыра лирик мәһни вә романсләр јаратмышлар.

Ашығ Әләскәр Азәрбајҗаны, хүсусилә онун Гәрб маһалларыны кәнд-кәнд кәзиб ел ичиндә поезијә руһунун мәшәлини јандырырды. Көјнә маһалындә олан гәбри ермәниләр тәрәфиндән дағыдылмышдыр.

МИРМƏММƏД ЧАВАДЗАДƏ

(1927)

Үзејр бəј, Чəфəр Чабарлы, Мирзə Фəтəли, Мирзə Шəфидан вə дəгə бир нечə бəстаткар, фило-софлардан башга мəним өзүмүн миннəтдər һисс ет-дијим һəкимлəрдир. Көнчлјимдə тез-тез хəстə-лənəрдим, амма һəкимлə-рин јардымы илə сағалар вə өзүнү тəзэдən дүнјəгə кəл-миш кими һисс едəрдим.

Философларын сөзлөрүнə, насихəт вə чағырышларына гу-лаг асан јохдур. Амма адамлар һəкимлəрə гулаг асмаға мəч-бурдур. Бир иш дə вар ки, һəкимлəр һəм дə бəшəрјјəтин сəј артымына хидмəт едирлəр. Онларын бу хидмəтинин ајры-ајры фəрдлəрə тəтбиг едилмəsi фəјдалы, амма јер ганунларына кə-рə элбəттə адалəтсизлјикдир.

Һəкимлəрин дə бəјүү, кичији олур. Вə онларын ичиндə дə зүлмə, шəрə хидмəт едэнлəр чохдур. Хүсусилə, ССРИ дəврүндə һəкимлəр чох арзуолунмəз адамлары арадан кəтүрмəкдə чəзə органларына кəмəк етмишлəр.

Күчлү һəкимлəрдən бири Мирмəммəd Чавадзадəдир. Шəхсən таньш олмасам дə, бу дүнјə шəһрəтлн бу урологдан разы оланлара, онун шəфалы элларилə тəзэдən дүнјəгə гəјы-данлара чох раст кəлмишəm. О узун иллəрдən бəридир ки, республика уроложи хəстəханасында шəһрəтлн, шəһрəтсиз ин-санлара хидмəт едир. Өз саһəсиндə бүтүн дүнјадə таньнмыш һəкимдир. Она суи-гəсд дə едилиб. Амма өмрү битмəдији үчүн сағ гуртарыб.

Биздə елə мəсəлэлər вар ки, совет режими дəврүндə он-дан гəчмəг олмəзды. Әкər вəзифə, ад-сан, харичи өлкөлərə кедиш-кəлиш истəјирдинсə, киминлəсə кəрүшүб һəмин мəсəл-лəрдə күзəштə кетмəли олмалыјдын, һəттə шəјхулислам олсан белə. Сијаси иерархијə пиллəлəri илə учалмəг үчүн һөкмөн конјуктура күдмəлијдин вə эсиндə һələ дə белəдир. Јухарыла-ра бағлы олуб хидмəт кəстəрмəдэн јүксəлмəк гəјри-мүмкүндүр. Һəкимлəр исə ад-саны өз бачарығлары, усталығлары вə биликлəri илə газанырлəр. Ешшəк олуб дə, академик олмəг мүмкүндүр. Амма пис һəким олуб, ад-сан газанмəг ағласығ-мəздыр. Чүнки нəтичə конкрет вə ајанидир. Бурадə һеч кими алдатмəг олмəз. Алдатсан, јалныз гəбиристанлығ сакинлəri-нин сајыны артырачаксан. Мирмəммəd Чавадзадə кими маһир һəкимлəр исə əксинə, адамлары ордан гəјтаранлардандыр.

ƏЛИ КƏРИМ

(1931-1969)

Əли Кəримин бүтүн јаздығлары бир гəлын чилд тəшкил едир. Амма ејни дəвəрдə јашамыш, гəт-гəт ад-лы-санлы шайр вə јазычыларын күл-лјјаты нечə-нечə гəлын китаба сьг-мəз. Һəттə Əли Кəрим үчүн Фəхри Хијабанда дə јер олмəды. Амма шанлы коммунист партијамызын биринчи катиблəri вə КГБ кенералла-рымызын мəрһəмəти сəјəсиндə рус болшевиклəri вə ермəни дашнагла-ры Хијабанымызын ан јакшы јерлəриндə үјүјур.

Əли Кəрим элбəттə, нə Байрон иди, нə дə Кафка. Амма ист-едадыннн гүдрəтинə сөз јохду. Бу гүдрəт онун онларла ш-риндə өлмəзликлə ифадə олунуб.

Мən Əлини јакшы таньырдым. О, "Азəрбајчан" журналын-дə Шер шөбəсинин мүдирин, мən дə илк шерларини јазан тəлəбə идим. Јашымызда 5 ил фəрг варды. Амма бизи зөвгүмүз, дүн-јə əдəбијатына гаршылығлы марағымыз кəрүшдүрүрдү.

Онун шерлəri "Илк симфония" вə "Үчүнчү атлы" поема-лары о вахт чап олунанда елə бил јаз күнүндə илдырым чадды. Əли əдəбијатə бу чүр мөчүзə кими кəлди. Амма Мирзə Ибра-һимов кими əдəбијат "кенераллар"ыны јени əдəби гүвəлэр дəјил, онларын һансы истедадə малик олмасы дəјил, өзлəринə јарыјанлар, гəһум-гардашлары марағландырырды. Партијə вə дөвлəт рəһбəрлјиндə дə партијаны тэрəннүм едэнлəр һөрмəт сəһиби иди.

Тамамилə диггəт вə гəјығдан канардə гəлан бу чүр истедад сəһибинин сағлығындə чəми ики кичик шер китабчасынын чап олунмасы дедиклəримизи бир дəгə сүбүт едир. Əли Кəрим тə-би ки, һəјасыз дəјилди, һəттə өз һағгы үғрунда мұбаризə апармаға дə һəвəsi чатмырды. Буна кəрə иш о јерə чəтды ки, һəттə журналдакы кичик вəзифəсини дə она чох кəрдүлэр. Сонралар үзə чыкан шерлəri сүбүт едир ки, Əли һələ чох-чох əввəллəр көнүллү оларағ өлүмə доғру кедирмиш.

Əлинин поетик епитет вə метафорлары һейрəтамиз, сэдə, һəјати вə поетикдир. Əн гəбарығ вə үстүн чəһати исə тарават вə кəзлənилмəзлјиндəдир. "Үчүнчү атлы" поемасы белə мета-форларла долудур. Əли Кəримин мұғайсəлери унудулмəз-дыр. "Үчүнчү симфония" поемасынын ахырындакы сон мис-ралара бахын:

Симфония сусмајырды,

Симфония чағлајырды.

Елə бу вахт узағдə,

Јерə дикиб көзүнү.

Гучағлајыб дизини,

Бир кəзəl ағлајырды.

Башга өлкөлəрдə белə истедадлар бармағла кəстəрипир, миллəт онунла фəхр едир, ондан автограф алмəг хошбəхтлик сəјылып. Һамы үчүн элчəтан олан сэдə, тавəзəкар Əли Кəрим исə кəрəкислик учбатындан 38 јашында мəһв едилди.

ШӨВКӘТ ӘЛӘКБӘРОВА

(1922-1993)

Мүғәнниләр санки инсанларын хошбәхтлиги үчүн догулурлар. Бүлбүл, Рәшид Бейбутов, Агабаба Бунядазада ва һаһајат, Шөвкәт ханым.

Мүғәннинин көһналмиш, тәсирдән дүшмүш лент јазысы варса, әлбәттә, бу, онун күһаһы дејил, маһнынын өзүнүн, онун јарадычысынын күһаһыдыр.

Әкәр Шөвкәт ханымын 60 ил габаг ифа етдији "Гаракөз" ва ја "Кәлмә, кәлмә", маһнылары бу күн дә тәсирли ва тәрәватли сәсләнирса, демәли, бу ејни заманда Үзејир бәјин ва Сәид Рүстамовун хидмәтидир. Маһны ва ја романс нә гәдәр тәсирли ва емоционалдырса, көзәл сәсли мүғәнни дә ону бир о гәдәр усталыгла ифа едир. Шөвкәт ханымын бу чүр бөјүк сәнәткарлыгла ифа едиб, дилдән-дилә салдығы маһны ва романслар сәјсыздыр. Чаһанкир Чаһанкировун "Фүзули" кантатасындан "Шәби һичран" ва "Ана јурдум", Закир Бағыровун "Кәләчәк нәслә хитаб" ва "Илк хатирәләр", Т.Гулијевин "Ахшам маһнысы", С.Әләскәровун "Вәтәним", П.Бүлбүлгунун "Илк көрүшдән кәлирәм", Н.Мәммадовун "Мәни үзмә јар", С.Рүстамовун "Кәлмәдин" ва башга вокал әсәрләр мәһз Шөвкәт ханымын мисилсиз, малаһәтли сәси, гадир сәнәткарлыгы нәтичәсиндә көһнәлмәјән ва гочалмајән мусиги инчилярна чеврилиб.

Шөвкәт ханымын сәси Бакынын шаны үзүмү кими дадлы, Абшерон ахшамлары кими әсрәрәнкиз, Хәзәрин туфанлы далғалары кими чошгун ва гүдрәтли иди. О, һәм халг, һәм дә ел-та мүғәнниси иди.

ӘЛИАҒА ВАҢИД

(1895-1965)

Совет дөврүндә поезија ики мәчрада мөвчуд иди. Бир ресми шаирләр, партија ва һөкүмәт директивлярини тәблиғ едиб әвәзиндә һәр чүр мәнсәб ва мұкафатлара ләјиг көрүләнләр, бир дә һеч бир ада ва мұкафата ләјиг көрүлмәјәнләр. Биринчиләре Сәмәд Вурғун ва Мирзә Ибраһимов башда олмәла бөјүк бир орду, икинчиләре исә Әлиаға Ваһид башда олмәла кичик бир дәста дахил иди.

Истедада, сәнәткарлыға кәлдикдә, әлбәттә, Әлиаға Ваһид Сталин мұкафатлары лауреатларынын һеч бириндән кери дејил, бәлкә дә үстүн иди. Лакин биринчиләр мәддаһлығ нәтичәсиндә дөбдәбәли отағларда, сарвәт ва шөһрәт ичиндә, Әлиаға Ваһид исә аиләси илә беш квадрат метрлик мәнзилдә ва онун-бунун гонағлыгы сәјәсиндә јашајырды. Јалныз гочалығына јахын бир-ики кичик китабыны чап етдиләр.

Азәрбајҗанда гәзәл шаирләринин әксәријәти бәсит, мәзмунсуз ва дөјәрсиздир. Хүсусилә, совет дөврүндә белалари аз олмајыб. Ваһид онларын ичиндә Гулливер кими сечилирди. Садә ва тәвәзөкар, мүдрик ва һазырчаваб Ваһид шаһәр ва Бакы кәндләринин фолклор әнәнәләрини, јүксәк сәнәткарлығ сәвијәсини јашадан, тәмин едән ва горујан әсл халг шаири иди.

Әлиаға Ваһидин кечмиш Губернат бағындакы һејкәлинин үзү онун совет һакимијәти ипләриндә нәләр чәкдијини парлағ сурәтдә әкс етдирир. Образлы десәк, һејкәлин үзү Ваһидин һәјат јолунун, онун дахили кәрдишләринин салнамәсидир.

ШАҲ АББАС

(1571-1629)

Сәфәвиләрдин, яәни Шаһ Исмайлдын нәвә-нәтичәләриндән олан Шаһ Аббасын Азәрбајҗан түркләринә вурдуғу зарбә чоҳ ағыр нәтичәләр верди. Онун пјатахты Гәзвиндән Исфәһанә кө-чүрмәсини, ермәниләрдин аһатәсиндә бөјүҗүб сонрадан даим онлара һимајәдарлығ етмәсини, Азәрбајҗан дилини һәм өзү-нүн, һәм дәвләтин дилиндән узағлашдырмасыны зәрбәдән башға әјры чүр адландырмағ олмаз. Доғрудур, һәр шейн ики башы олдуғу кими, онун фарслашдырма зәмининдә Тәбризи пәјтахта дөндәрмәси дә бәлкә даһа ағыр фәциләрә кәтирәрди. Белә ки, Тәбриз о заман фарс чиновникләри илә доллар вә бу күн тамамилә фаршлаша биләрди. Амма һәр һалда Азәрбајҗан түркләри дә она борчлу галмәјиб, мәшһур бир фарс ифадәси-ни өзләринә мәхсус дәјишәрәк "Шаһ Аббас чәннәтмакан, тәрә-зијә вурду тәкан, ики гоз, бир кирдәхан"... шәклинә салдылар. Бүтүн бунларла бәрәбәр, Шаһ Аббасын өз дөврү үчүн чоҳ күч-лү олан Османлы ордуларына дәнә-дәнә галиб кәлмәси, һәтта Бағдады онлардан кери алмасы онун гүдрәтли сәркәрдә олма-сына һеч бир шәкк-шүбһә гојмур. Лакин Шаһ Аббасы бүтүн дүнјадә мәшһур едән вә доғрудан да онун бу шөһрәтинә һағ газандыран ән мүсбәт чәһәти Иранда, Азәрбајҗанда, һәтта Әф-ғаныстан вә Орта Асијадә көрдүҗү әбадлығ ишләри, тикдирдији сәјсыз-һесабысыз мәсчидләр, карвансаралар, көрпүләр, китаб-ханалар, орданлар олду. Умумијәтлә, дүнјадә һеч бир халғын мәнфи характерли ики халғ - русларла фарслар гәдәр бәхти кәтирмәјиб. Руслар татар-монғојларын һесабына вә миллијәт-чә чуваш олан Јермакын күчүнә учсуз-бучагсыз әразиләрә сә-һиб олдулар. Јалпыз сөз мејданынын маһир дөјүшчүсү олан мәкрли фарслар да азәрбајҗанлы шаһларын сәјәсиндә һазыркы бөјүк Иран әразисини һазырча көкә кими тапдылар. Диктатор-ларын ән бағышланмаз чәһәти халғын ләјгәтини, мағрурлуғуну мәһв едиб онлары рәзил бүгәләмунлара чевирмәләридир. Иранә нә бөјүк хидмәт едирсә етсин, Шаһ Аббас мүсбәт ги-мәтли бөјүк шәхсијәт сәјяла билмәз. Вә бөјүк Мирзә Фәтали-нин она вердији гијмәт дедикләримизә бир даһа сүбүтдур.

МИРЗӘ ХӘЗӘР

(1947)

Һачанса Азәрбајҗан халғы ағ күнә чыхса, Мирзә Хәзәрин бәлкә дә фәрјад долу сәсинә еһтијач олмајамағ. Анчағ һәлә ки, јурдумуз сәфәләт ичиндә боғулур, Мирзә Хәзәрин сәси үрәкләрә тәсаллидир. "Азад-лығ" радиосуну мән 40 илдән артығдыр ки, динләјирәм. Ра-дионун о заманкы шәрһчилә-ри вә дикторлары һеч шүбһә-сиз ки, индикиләрдән даһа ар-тығ һөрмәт вә иззәтә ләјгидирләр. Чүнки онлары аддымбашы өлүм тәһлүкәси көзләјирди. Чүнки онлар бүтүн дүнјаны сар-мыш горхунч КГБ спруту илә чарпышырдылар. Адларыны унутдуғumuz һәмин чәнкәвәрләрә ешг олсун!

Мирзә Хәзәр дә артығ бу мүчадиләнин ветераныдыр. Онун сачлары Азәрбајҗанын азадлығы, мүстәгиллији вә демок-ратијасы үғрунда мүбаризә чағырышларында ағарды. Јорул-мағ билмәјән бу чәнкәвәр публисист 20 илә јахындыр ки, Гүзәл-ли-Күнәјли Азәрбајҗанын ганыны ичән вәмпирләри сөзлә гәл-чыламағда вә мәнән өлдүрмәкдәдир. Анчағ вәмпирләр мәнә-вијәтдән мөһрумдурлар. Сөз хәнчәри онлара чоҳ аз тәсир едир. Анчағ игтидары аз да олса чәкинмәјә вә еһтијатлы олмаға мөчбур едир. Мирзә Хәзәрин сәси на гәдәр сечмә оғуллары тутулачағ дивандан хилас едиб, нә гәдәр азадлығ чарчыларыны һәбсханалардан гуртарыб.

Мирзә Хәзәрин сәси гаранлығ һәбсхана камерасындакы кичик пәнчәра кимидир. Бирчә күн бу сәси ешитмәјәндә елә би-лирик ки, доғма, әзиз бир адамымызы итирмишик. Хүсусилә сон иләрдә бу сәс санки икинчи бир "Короғлу" увертурасы-дыр. Бу ајығ, чәсур, әдәләғли зәка вәмпирләрин ағзыны "на-мордик" кими һәр күн дартыр, мүхалифәтә вә азадлығсәвәр-ләрә аз да олса јашамағ шансы верир.

ИМАМ МУСТАФАЈЕВ (1910-1997)

Имам Мустафајев Хрушшов "оттепели" далгасында Азербайжан-да һакимийәтә кәлән вә муһитин мәнави принципләри илә тәзад тәшкил едән бир шәхсијәт иди. Белә бир адам коммунист режиминин ән гүдрәтли вахтында нечә һакимийәтә кәлмишди, әнлашылмазды. КГБ-нин јүз-көзлү әждаһасы нечә буна јол вермишди?

Әлбәттә, шәр империясы дахилиндә ингилаб етмәк гејри-мүмкүн иди. Лакин Имам Мустафајев өз салаһијәтләри дахилиндә на етмәк мүмкүнсә, едирди. Гадаган олунмуш јазычы вә шаирләр нәшр олунур, полисин вә КГБ-нин һекемонлуғу сарсылыр, данышығда вә әдәбијатда нисби азадлығ бәргәрар олунурду.

Јадымдадыр, о заманлар шаир Атиф Зејналлы нәјә көрәсә Мәркәзи Комитанин биринчи катибини сөјүб-тәһгир етмишди. Ону дәрһал партија үзлүјүндән вә вәзифәдән чыхартмышдылар, һатта тутулмағ тәһлүкәсиндән сөз кедирди. Хәбәр Мустафајевә чатанда о, шаирин бүтүн имтијазларыны гајтартмыш вә она күлдән артығ сөз дејилмәсина имкан вермәмишди. Һалбуки инди Азербайжанын куја мүстәғил вә демократик олдуғу дөврдә, өлкә башчысынын үнванына ади бир тәнгиди сөзә көрә адамлар ја һәбс олунур, ја да илләрлә мәһкәмә гапыларында кет-калә салыныр.

Имам Мустафајев кенетика, хусусилә тахыл вә бұғда биткиләринин селексиясы үзрә дүнја шөһрәтли алим иди. О, академиклији Вәли Ахундов вә башгалары кими һакимийәтиндән суи-истифада илә дејил, елми хидмәтләри илә газанмышды. Амма о, јаддашларда Азербайжанын адыны вә мәнәфејини Сов.ИКП-нин Сијәси Бүросу мигјасында һагигәтән горујан вә бу мәнәфе уғрунда мүбаризә апаран намуслу вә гејрәтли бир вәтәнпәрвәр кими јашајыр. И.Мустафајев елә бу мүбаризанын нәтичәсиндә дә гүвәләринин чичәкләдији вахта тахт-тачыны итирди. Вә чох тәәссүф ки, ону әвәз едәнләрин һеч бириндә бу милли гејрәт, шәрәф вә чәсарәт көрүнмәди.

ТОФИГ ТАҒЫЗАДӘ (1919-1998)

Азербайжан кино сәнәтинин тарихи әсрин авәләриндән башлајыр. Лакин сај вә шөһрәт етибары илә бу филмләр мәсәлән, күрчү филмләри илә мүғәјисә олуна билмәз. Бизә бу саһәдә гәләбә вә шөһрәт кәтирәнләрин бири дә кино-режиссор Тофиг Тағызада иди.

1955-чи илдә "Көрүш" адлы илк филми илә шөһрәт газанан режиссор узун илләрдән бәри дургунлуғ кечиран Азербайжан кинематографларыны елә бил јухудан ојатды. 50-60-чы илләрдә о дөврүн режиссорларынын бәхтиндән Азербайжанын јашлы, амма чох гүдрәтли актјор дәстәси варды. Мөһсүн Сәнани, Исмајыл Османлы, Ағасадығ Кәрәјәбәли, Ағаһүсејн Чавадов, Лүтфәли Адбуллајев вә башгалары өз тәкрарсыз ојунлары илә кинофилмләрә бөјүк һәјәт, табилик вә шөһрәт кәтирди. "Көрүш" филминин сүжети үјдурма олса дә, Ағаһүсејн Чавадовун иштиракы кифәјәтди ки, әсәр кениш тамашачы уғуру газансын. Лакин Тофиг Тағызадајә ән чох шөһрәт кәтирән "Узғ саһилләрдә" филми олду. Совет вәтәнпәрвәрлији мөвзусу о дөврдә кениш тәблиғ едилдијиндән азербайжанлы Меһди Гүсејнзадәнин Адриатик саһилләриндә алман фашистләринә гаршы диверсияларындан бәһс едән бу филм "давалы" кинолары севән азербайжанлыларын севимли экран әсәрләриндән бири олду.

Сонрақы илләрдә Тофиг Тағызада даһа бир нечә филм чәкди. Онларын ичиндә "Једди оғул истәрәм", "Аршын мал алан" (III вариант), "Дәдә Горғуд" вә һаһәјәт, "Әлүләр" кинематографиямызын парлаг вә уғурлу нүмүнәләриндәндир. Дүнја шөһрәти газанмыш Рашид Бейбутовун баш ролда ојнадығы "Аршын мал алан"ындан сонра бу сәнәт инчисини экранлашдырмағ бөјүк чәсарәт истәјирди. Гејд етмәк лазымдыр ки, Тофиг бу ишин өһдәсиндән чох усталыгла кәлди. Онун филмә алава етдији бәзи кичик деталлар да чох јериндә иди.

Тофиг Тағызада чох мүдрик вә һазырчаваб бир инсан иди.

ХУДУ МӘММӘДОВ (1927-1989)

Совет һакимийәти илләриндә, хусусилә Әлиев КГБ-си вә биринчи катиблији дөврундә Азәрбајҗагдә миллатини севдијини, намуслу вә зәнкин табиәтли инсан олдуғуну билдирмәк чинајәт сәјилырды. Буна бахмајараг, белә адамлар тапылырды. ХУДУ Мәммәдов надир пешә - кристаллокија үзрә елмлар доктору вә өз сәһәсиндә дүнја шөһрәтли алим иди. О, пешәсиндән истифада едиб көзәл нахышлар јаратмышды. Лакин сәјсыз дејиланларә көрә, онун әсас пешәси халғыны севмәк олуб. Азәрбајҗанын мәдәнијәтинин бөјүк биличиси, јорулмаз таблиғатчысы олан ХУДУ Мәммәдов бир нөв үстөртүлү диссидент - јә'ни Азәрбајҗанын мүстағиллији арзусу илә јашәјән бир шәхс иди. Анчаг фәанјәт, амал вә арзуларыны кәскин шәкилдә дејил, сийәси мүбаризә үсүлу илә дејил, вәтәндашлыг гәјәси, намуслу, доғручу, вәтәнпәрвәр бир азәрбајҗанлы давранышы илә таблиғ едирди. Еһтијатлы, расионал фәалијәти илә вәтәнпәрвәрлик идејаларыны тәмкинлә таблиғ етмәклә о адамлары, хусусилә кәнчләри өзүнәбәзәрлијә чалышырды. Лакин тәәсүф ки, әтрафындақылар, Ағдам зијалысы Зейнал Мәммәдди истисна олмагла, онун вахтында да, ондан сонра конјүктүра адамлары опараг галдылар. Јаздығы бајатыларын бириндә халғынын чарәсизлијини өзәнәмәхсус шәкилдә ифадә едәрәк демишди:

Анам озан олубдур,
Дәрдә дөзән олубдур,
Дили һагдан бағланыб,
Нахыш дүзән олубдур.

Гәрибадир ки, ХУДУ халғынын ачы гисмәтинин, кә'ләлик вә јохсүплүғунун баискарыны көстәрмәк әвәзинә, бу кә'ләлији Аллаһа бағлајыб санки она һагг газандырыр.

Бунула белә, онун Азәрбајҗанын индики дөврундә мөвчүдлуғу чох фәјдалы ола биләрди. Зијалыларын бөјүк бир дәрҗән инди әтрафында чәмләшдириб, шәрә гаршы мбаризәдә мүәјрис гүвә мәркәзи јарада биләрди. Тәәсүф ки, вахтсыз өлүмү амалларыны сәһибсиз мал кими атылмыш гојду.

ТУРХАН КӘНЧӘИ (1926)

Көчүб Авропа өлкәләриндә вә Америкада јашәјән Азәрбајҗан түркләри белкә дә сәјчә ермәниләрдән чох вә даһа артыг сәрвәт сәһибдирләр. Анчаг һәлә индијәчән бир гәзетдә дә белә охумашам ки, бәс филан мәшһур адам миллијәтчә азәрбајҗанлыдыр. Бунун бир нечә сәбаби вар. Бәзиләри һағлы опараг азәрбајҗанлылыгларыны ашкарламагдан утанырлар, бәзиләри ермәниләрдән горхуб кизләдирләр. Бөјүк аксәријәти исә көчән кими ассимилијәсија олунурлар.

Мән Турхан Кәнчәинин Инкилтарә вә Италијадә өз сој-көкүнү нечә јаздығыны билмирәм. Амма көрдүју ишләрә көрә онунла фәхр етмәјә дәјәр. Иранда фарсчә тәһсилинә бахмајараг, о, атасынын тәсири илә доғма түрк дилинә вә түркчә классик әдәбијәтины мүкәммәл өјрәниб, һәлә 40 ил әввәл Әлишир Нәваннин түрк вә фарс дилинин мугәјссәсинә аид әсәр чап етдирәрәк, Авропа өлкәләриндә аз танынан классикләримизин әсәрләринин һәм тәнгиди мәтипләрини, һәм дә инкилис, алман вә итапјән дилинә тәрчүмәләрини чап етдирмәклә мәшғүлдур. Бу чәһәтдән онун 1959-чу илдә Лондонда Шаһ Исмајыл Хәтәнин мүкәммәл диваныны чап етдирмәси бөјүк һәдисәдир. Бөјүк империја јарадан гүдрәтли бир чаһанкирин, ејни дәрәчәдә гүдрәтли шаир вә сөз устәди олмасы дүнја тарихиндә надир һәдисәләрдәндир. Әлбәттә, јахшы оларды ки, Шаһ Исмајыл өз дөвләт гуручулуғу, һәрби дөјүшләри вә јүрүшләри барәдә трактат вә хәтирәләр јазды. Нәјләјәк ки, бизә белә шәј гисмәт олму.

Турхан бәјин "Фарс дилиндә Моғол сөзләри" вә ја "Исфәһандакы Сәфәви сарајында түрк дигли" кими надир вә чох дәјәрли елми әсәрләри дә вар.

Турхан Кәнчәи Авропа университетләринин шәрғшүнаслыг вә түрколокија кафедраларында бөјүк нуфуз сәһиб олмагла, онларла мутәхәссис јетишдириб. Онун Азәрбајҗанын классик мәдәнијәти вә әдәбијәтинын таблиғи вә бу ишә европалыларын өз нумәјәндәләрини чәлб етмәси бөјүк алимин әвәзсиз хидмәтидир. Бизим борчумуз да ону биздә таблиғ етмәк, әсәрләрини нәшр етмәк, фәхри профессор вә академик сечмәкдир. Амма күтбәјин вә пахыл сәләһијәт сәһибләримизин јадына белә шәјләр һардан дүшәчәк?

СƏТТАР БƏНЛУЛЗАДƏ

(1909-1974)

Сəттар Бəнлулзадə илə бир дəфə кəрүшмүшдүк. Аилə гура билмəдijинə кəрə нєч бир мєсулjiјат чəкəнə охшамырды. Əксинə, өз орижинал физики хусусијјəтлəринə кəрə рəссам вə нєјкəлтəрəш нəмкəрлəрынн севимли образы иди. Услубундə сєзсүз ки, импрессионистлəрин күчлү тəсири вəр иди. Буна бəхмəјарəг, орижинал рəссам иди. 40 јашындан сонрə мəшһурлəшыб чохлү бєјнəлхəлп сəркилəрдə иштирəк етмишди. Чох мəһсулдар иди. Азəрбəјчəни гəрыш-гəрыш кəзмиш, севдији мəнзəрəлəри өзүнмəхəсус кəзəлликлə вəсф етмишди. Аф, мави, чəһрəји рəнклəри севир, бу рəнклəрин вəһдəтиндəн јəрəтдыгы "Гудјəлчəј вадиси", "Гыз бəнєвшəјə кедəн јол", "Ордубад бəғлəрындə", "Кəпəзин кəз јашлəры", "Доғмə дүзəнликлəр", "Нəғыл", "Абшєронун тачы", "Торпəғын арзусу" кими лəвһəлəри Азəрбəјчəнəн мұхтəлиф кушəлəри нəғындə лирик, поетик рəнклəрин симфонијəсыдыр.

Өз характери илə нəмкəрлəрындан сечилən С.Бəнлулзадə урəјиəчығ, мєһрибан бир адам иди. Əсəрлəринин чохуну онə-буна бəғышлəмышды.

Мəнə кəрə Бəнлулзадə бојəкəрдан гəт-гəт артығ, бəјүк график иди. Үмүмијјəтлə, онун графикəсыны лəјигинчə гижмəтлəндирмəдилəр. Вə əкəр өзүнү бүтүнлүклə бу жанрə нəср етсəјди, бəлкə дə бүтүн дүнјəдə шəһрəт гəзəнəрды. Тəсəдүфи дејилди ки, 60-чы иллəрин орталəрындə Прəгəдə онун мəһз графикə əсəрлəриндəн ибəрəт фəрди сəркиси ачылыб, бəјүк угурлə нүмəјиш етдирилмишди.

Сағлығындə нəғындə телефилм чəкилмəsi, əмрүнүн ахырлəрына јəхын Рєспубликə Дəвлəт Мұкəфəтына лəјиг кєрүлмəsi (о, бу мұкəфəтдан имтина етди) онун лəјиг олдуғу гижмəтин чох чүзи бир хиссəsi иди.

Васијјəтинə кəрə, Фəхри Хијəбəндə дејил, доғмə кəнди Әмирчəндə дəфн едилмишдир.

ƏЗИЗƏ МУСТАФАЗАДƏ

(1964)

Мусиги алəминдə ики Əзизə вəр. Бирн кəрəк ки, өзбəк, бирн дə дə бизимкидир. Вə бизимкинн шəһрəти дəхə чох јəјылыб. Онун атасы Вағиф Мустафəзəдə өлəндəн сонрə мəлүм олду ки, бəјүк мусигичи имиш. Ону мəнəн чох инчитдилəр. Өз јəшəјышындə дə нəгисликлəр вəрды. Аммə сənəткəрлйғына сєз јохду. О пианодə чəлəндə бəрмəғлəрыны кəрмəк олмурду. Белə адымын, белə гəбилијјəт сəһибинн вєрхиси ирсан гызлəрынын биринə чəтды. Вə Əзизə хусусилə АБШ вə Аврəпадə Мəјкл Чєксон олмəсə дə, нəр нəлдə онун концертлəринə билет тəпмəғ əсəн дејил.

Əзизə ифəчыдыр. О охујур. Өзү дə сөзүн нəрфи мəнəсын дə јəз бүлбүллəри кими чəһ-чəһ вурур. О, мəһны, романс вə јə арнјə дејил, сəдəчə əвəз едир. Бу дə онун дүнјə мусигисинə, дүнјə ифəчылығына кəтирдийн јениликдир. О нəлə кəнчдир, чəвəндир, ејни замəндə ағыллыдыр. Нə елəдijини билир. Шəхсən мөн онун сənəтиндəн зөғг алмырəм. О, дəхə чох кəнчлəр, јенијетмəлəр үчүндүр.

Сəс ифəчылығынын бир үстүнлүјү ондəдыр ки, гочələнə кими сənəти јəшəјир. Əдəби истедəд, идмəн бəчəрығы исə өтəридир. Лəкин мусигидə дəб дə бəјүк рол ојнəјир. Нəтичəдə үслубу дəјишмəјə, зөғглəрин тəлəбинə ујғун олмəғə мəчбурсəн. Əзизəнин дə олə билсин ки, бир замəн гəрышындə классиканын мидди вə нəһəјəтсиз үфүғлəри ачылчəғ. Нəлəлик исə о, концерт заллəрыны долдурəн јенијетмə вə кəнчлəрин кумириндир.

МҮНДЭРИЧАТ

ӨН СӨЗ	сah.3
ДЭДЭРЛИ КИТАБ	4
Үзејер Начыбајов	5-6
Шаһ Исмајыл Хатан	7
Низами Канчави	8
Маһаммад Фүзули	9
Мирза Фатали	10
Бабак	11
Короглу	12
Дәдә Горгуд	13
Мирза Әлакбар Сабир	14
Мирза Чәлил	15
М.Ә.Рәсулзада	16
Хијабани	17
Чавад хан	18
начы Зејналабдин Тағыјев	19
Чаһанкир Казымбајли	20
Нәсими	21
Зәрдүшт	22
Нәсрәддин Туси	23
Хагани	24
Баһманјар	25
Надир шаһ	26
Мирза Шафи	27
Мирза Казымбај	28
Пишавари	29
Фатали хан Хојлу	30
Нүсејнгулу хан	31
Садыг хан	32
Зија Бүнадов	33
Әлимәрданбај Топчубашов	34
Нариман Нариманов	35
Аббас Мирза	36
Чәфәр Чаббарлы	37
Нүсејн Чавид	38
Масуд Ибн Давуд	39
Сәмәдбај Меһмандаров	40
Мирчәфәр Бағыров	41
Атабај Елдакәз	42
Шаһријар	43
Нәсиб бај Јусифбајли	44
Бүлбүл	45
Рәшид Бейбудов	46
Гурбан Саид	47
Ниязи	48
Асәф Зејналлы	49
Фикрат Әмиров	50
Ағамәһмәд шаһ Гачар	51
Гара Гарајев	52
Нејдәр Әлијев	53
Сара Ашурбајли	54
Шејх Сафиәддин	55
Мүстафа Топчубашов	56

Сәмәд Вургун	57
Чейһун Начыбајли	58
Мемар Әчәми	59
Шыхәли Гурбанов	60
Нејдәр Нүсејнов	61
Әлибај Нүсејнзада	62
Әзизә Чәфарзада	63
Султан Маһаммад	64
Наими	65
Ширваншаһ Ибраһим	66
Чаваншир	67
Мәммад Саид Ордубади	68
Чаһанкир Чаһанкиров	69
Зејналабдин Ширвани	70
Әһмәдбај Ағажев	71
Халил Рза	72
Әһмәд Чәфароглу	73
Сәттархан	74
Әфрасијаб Бәдалбајли	75
Таһир Салаһов	76
Ағабабә Бүнадада	77
Лүтфизада	78
Чаһид Нилалоглу	79
Мүслүм Мағомајев	80
Садыгчан	81
Садыг Дадашов, Микајыл Нүсејнов	82
Өмәр Елдаров	83
Начар	84
Чаббар Гарјагдыоглу	85
Мөһсүн Сәнани	86
Молпа Пәнаһ Вагиф	87
Маһсәти ханым	88
Гачаг Наби	89
Марал Раһманзада	90
Фуад Әбдүрраһманов	91
Нәсанбај Зәрдаби	92
Ашыг Әләскәр	93
Мирмәммад Чавадзада	94
Әли Карим	95
Шөвкәт Әлакбарова	96
Әлиаға Ваһид	97
Шаһ Аббас	98
Мирза Хазар	99
Имам Мүстафајев	100
Тофиг Тағызада	101
Худу Мәммадов	102
Турхан Канчаји	103
Сәттар Бәһлулзада	104
Әзизә Мүстафазада	105

"Ганун" нәшријаты

Әлиса Ничат (Һүсејнов Әлиса Гулам оғлу)
"100 БӨЈҮК АЗӘРБАЈЧАНЛЫ"
Характеристикалар

Бакы. "Ганун". 1999.

Дизајн вә бәдии тәртибат: Сејмур Әһмәдов
Операторлар: Дунја, Сәбинә, Есмира, Сәнубәр.
Шәкиллари дүздү: Самир Әһмәдов, Самир Әлијев.

Китаб "Һүрријәт" гәзетинин компүтер шөбәсиндә жы-
ғылыб, "ОСКАР" мәтбәәсиндә офсет үсулу илә чап
олунуб.

Жыгылмаға верилмиш 5.10.1998. Чапа имзаланмыш 3.05.1999.
Формат 70x108 1/16. Офсет қағзы N 1. "Journal" гарнитуру. Офсет чап. Физ. ч.в.
4.8. Шәрти ч.в. 4. Сағы 5000. Сифариш:

"Ганун" нәшријаты.

T3 (2A)

H 72